

Ómagyar kori helynévmintázatok a Zsitva völgyében*

1. Néhány korábbi dolgozatomban a Bakonyalja ómagyar kori nyelvi viszonyait vettem vizsgálat alá (HOFFMANN 2017a, 2017b, összefoglaló ígénnyel 2019), egyrészt azzal a céllal, hogy az ott megjelenő nyelvek konkrét időbeli és térbeli helyzetét elemezsem a térség helynévrendszerének segítségével, de másrészt — ezen keresztül — egy új típusú módszertan megalkotásának a szándékával is. Úgy vélem ugyanis, hogy az a vizsgálati mód, amely elsősorban MELICH JÁNOS (1925–1929) és KNEI ZSA ISTVÁN (1938) eljárására alapozva máig használatban van — noha kritikák sorában részesült —, nem alkalmas a Kárpát-medence régi nyelvi viszonyainak reális ábrázolására. Az etimológiai elemzésen és a helynevek kormeghatározó értékének elméletén alapuló metódus helyébe a helynév-rekonstrukciót, illetőleg a helynevek relatív kronológiájának vizsgálatát célszerű helyezni, mégpedig nem egy valamilyen szempont alapján megrostált, kronológiai tekintetben szűkített névanyagra vonatkozóan, hanem az adott térség névkincsének minél nagyobb részét bevonva az elemzésbe. E módszerek előnyeiről itt nem szölok ismételtelen, mivel fent említett munkáimban az erre vonatkozó érveket bemutattam (ehhez lásd még HOFFMANN–TÓTH 2016, valamint HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 135–147, 183–185).

A bakonyalji térség nyelvi viszonyainak elemzését öt kisebb folyóvíz völgyét érintően végeztem el, s rajzoltam meg ezek alapján egy olyan nyelvi, illetve helynévmintázatot — felvázolva ennek feltehető történeti hátterét is —, amely megítélésem szerint más térségekben is érvényes lehet.

Ebben a tanulmányban az analízist a Zsitva völgyére vonatkozóan kívánom elvégezni azzal a céllal, hogy a térség nyelvi mintázatát az ómagyar kori helynévkincs alapján megrajzoljam. A korábbi vizsgálati helyszínhez képest hasonlóságok és különbségek is mutatkoznak a természetföldrajzi környezetet illetően: a Zsitvához hasonlóan a bakonyalji folyók is hegyes, dombos vidékről indulva alföldi jellegű térségen folynak tovább, de folyásuk jóval rövidebb a Zsitvánál: csupán a fele-harmada annak. Különbség továbbá az is, hogy az itt vizsgálandó térség korai ómagyar kori (lényegében Árpád-kori) történetének és ezzel együtt helynévanyagának a feltárása sokkal alaposabban megtörtént, elsősorban GYÖRFFY

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében és az NKFI 128270. számú pályázat támogatásával készült.

GYÖRGY történeti földrajzának érdeméből (Gy. 1–4). Így a korábbinál jóval gazdagabb, korszerűen feldolgozott adatállományra támaszkodhattam, s nem csupán a településnevekére, hanem a mikrotoponimákéra is.

2. A Zsitva az egykori Bars vármegyében a Tribecs hegység 400 m feletti térségében ered, mintegy 20 km hosszú első szakaszán erdős hegyek között folyt, és folyik jórészt ma is. A völgye Marótnál kezd kiszélesedni, mintegy 180–200 m-es tengerszint feletti magasságban, dombos, hullámos felszínű területen. A hegy- és a dombvidéken gazdag mellékvízrendszere van, e patakok hosszúsága azonban a 10 km-t is csak ritkán haladja meg. Az utolsó jelentősebb mellékfolyás, a Rohoznica Verebélynél érte el a folyót. Ebben a térségben a vízgyűjtő területe nyugati mellékfolyásai révén átnyúlt Nyitra vármegyébe is. Ettől délre a Zsitva alföldi jellegű sík területen haladt tovább Bars, majd Komárom vármegyében, 140 m-nél alacsonyabb térségben. A Dunát (Duna) Almás településsel szemben, Zsitvától 107 m tengerszint feletti magasságban érte el. Ez az alsó szakasza az újabb kori vízszabályozások következtében erősen módosult. A Zsitva egész folyóhossza egykor mintegy 120 km lehetett, amelynek utolsó két harmadán minimális volt a folyó vízének esése. E szakasz jó részét kiterjedt mocsarak kísérték, különösen ott, ahol — Gyalla, Mercse térségében — megközelíti a Nyitrát. Ez a mocsaras vidék a 18–19. század katonai térképein (K1, K2) jól kivehető, mint ahogyan az is, hogy a Zsitva vizét itt részben felvette a nála bővebb vizű Nyitra. GYÖRFFY GYÖRGY szerint a folyónak ez a lefolyása már a 13. századtól megjelent (Gy. 3: 388). Ebben az alföldi jellegű térségben a Zsitvának csak jelentéktelen mellékvizei voltak (lásd ehhez az 1. ábrát).

A folyó völgyének helynévallományát erre a térségre kiterjedően vizsgálom, döntően GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajza megfelelő fejezeteinek idevágó adatai alapján (Gy. 1: 411–489, Gy. 3: 383–465, Gy. 4: 323–493). Munkámat jelentősen segítette, hogy Bars vármegye teljes korai ómagyar kori helynévanyagát TÓTH VALÉRIA a közelmúltban mind etimológiai, mind pedig nyelv- és névtörténeti szempontból igen alaposan feltárta (2001a, 2001b).

A *Zsitva* folyó neve minden kétséget kizáróan szláv eredetű. Legkorábbi előfordulásai még eredeti szláv alakját mutatják: 1075/+1124/+1217: *Sitoua*, +1124/+1217/1328: *Sytoua*, [1165 k.]: *Sitouua* (KMHsz. 1: 307), és [zsitova] ejtésre utalnak. Az etimológiai irodalom egyöntetű állásfoglalása szerint a víznév az ószláv¹ **žito* 'gabona' köznévre vezethető vissza, ebből az *-*ovъ(a)* helynévképzővel jött létre (MELICH 1925–1929: 351, FNESz., KISS L. 1999: 83). A **žito*

¹ A szláv nyelvtörténeti szakirodalomban használt *ósszláv nyelv* terminus értelmezése és kronológiája nem egységes, s ebből adódóan többféle felfogás létezik az egyes szláv nyelvek kialakulásával kapcsolatban is (vö. ZOLTÁN 2015: 36–37). Ennek tisztázása a Kárpát-medence szláv nyelvi viszonyaira vonatkozóan a szláv és a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak is fontos feladata.

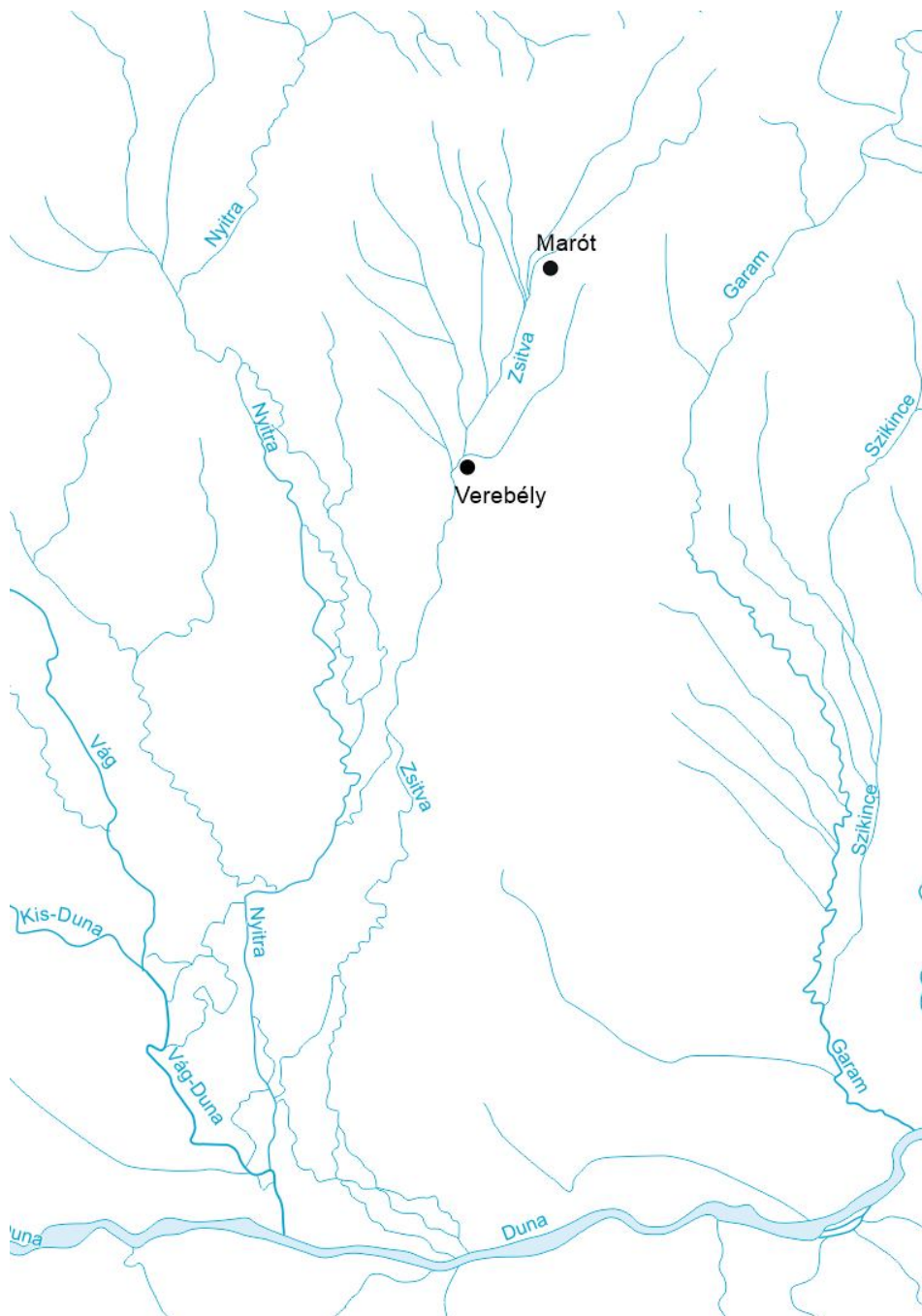
jellegzetes helynévi tő a szláv nyelvekben, amely többféle képzővel is előfordul helynévként, az *-ovъ képző pedig gyakran járul növénynévi tövekhez; vö. pl. *Vrbava*, *Trnava* egy 'fűzfa', illetve 'tüske' jelentésű szóból (ŠMILAUER 1932: 345, 1970: 28, 202, VARSÍK 1990: 49–50).

A hosszabb vizek esetében különösen fontos azt is megvizsgálni, hogy a vízfolyás megnevezése mely szakaszára vonatkozóan jöhetett létre. Ennek elemzése eddig éppen amiatt maradhatott háttérben, mivel csak ritkán kecsegtet eredményre. Abból a tapasztalatból kiindulva azonban, hogy a vízfolyások ma egységes megnevezése korábban legtöbbször csak szakasznév lehetett (vö. GYÖRFFY 2011: 32–47), szerencsés esetben a névadók területi helyzetére vonatkozó következtetések is levonhatók.

A növénynevek a víznevekben jórészt a vizek melletti növényvilágra utalnak. A gabonatermelés — a táj természeti adottságaiból következően — nagy valószínűséggel a Zsitva Marót és Verebély közti szakaszán (lásd az 1. ábrát) honosodott meg legkorábban, mivel feljebb erdők, lejjebb pedig mocsarak szegélyezték a folyót, s ezek egyike sem kedvez a gabonatermelésnek. A szláv víznév keletkezése ezért nagy valószínűséggel a kettő közötti rövid, mintegy 20 km-es folyószakaszra tehető. Mind az Árpád-kori természetföldrajzi környezet, mind pedig az ebből következő településtörténeti viszonyok — amelyet GYÖRFFY GYÖRGY írt le legalaposabban (Gy. 1: 413–489) — alapján a folyó völgyét két nagyobb térségre oszthatjuk: ezek választóvonala nagyjából Verebély környékén húzható meg. A folyóvölgy helynévrendszerét a továbbiakban e területi tagoltságnak megfelelően vizsgálom.

Elemzésem tárgya az a helynévanyag, ami a forrásokban a Zsitva térségére vonatkozóan a korai ómagyar korból, vagyis az 1350 előtti időkből ránk maradt. Ebben a forráskörben 118 település 129 névváltozatáról, illetve szinonim megnevezéséről van tudomásunk. Ez nagy valószínűséggel megközelíti a településneveknek az adott korban ténylegesen létezett elemszámát. A mikronevek közül azonban csupán 49 maradt fenn, ami viszont csak elenyésző töredéke lehet az akkori névállománynak. A Zsitva-völgy alsó és felső térségéből nagyjából azonos számú településnév maradt ránk — noha az alsó folyószakasz hossza nagyjából kétszerese a felsőének —, a felső térségből ismerjük viszont a mikronevek két harmadát.

Az alábbiakban a két terület nyelvi viszonyait és névrendszerének jellemző vonásait külön-külön mutatom be.

1. ábra. A Zsitva vízrendszere és vízgyűjtő területe

3. A Zsitva-völgy alsó térségéből a legkorábbi adatokat a 11. század második feléből, az interpolált Garamszentbenedeki alapítólevélnek abból a részéből ismerjük, amelyet névtörténeti szempontból 1075-re vonatkozóan is hitelesnek tarthatunk. *Udvard* település neve lakóira utaló latinus formában szerepel, emellett az oklevél említi a *Tormás* patakot és a Zsitva Dunába ömlésének helyét, a *Zsitva tövé*-t. Ezek mindegyike kétségkívül magyar eredetű helynév, noha ez utóbbi alapjául a magyarba szláv átvétel révén bekerült folyóvíz neve szolgált.

A Zsitva alsó folyása mellett előforduló 57 településnév 53 településre utal, tehát mindössze 4 megnevezés szerepel alakváltozatként, illetve szinonimaként. A 11. században feltűnő egyetlen településnevet a 12. század második felében mindössze 5 további követi, a legtöbb név (42) a 13. századból adatható elsőként, további 9 pedig csak a 14. század első felében tűnik fel. (Az adatok időbeli megoszlásához lásd a 7. ábrát.) Az adatok első előfordulásának ez a viszonylagos késeiége a térség gyenge forráshelyzetével magyarázható, és semmiképpen sem következtethetünk belőle mechanikusan a magyarok betelepülésének idejére. Az 53 település és ezek megnevezései nyilvánvalóan nem azonos időben keletkeztek, e folyamatra azonban a nyelvi adatok alapján közvetlenül nem tudunk rávilágítani. A falupusztulás csekély mértékű lehetett, mivel csupán két településről (*Oboz* és *Tót*) nincs tudomásunk a 14. század közepe utáni időkből, továbbá két névváltozatot (*Mercsej* és *Vérttelek*), valamint három osztódással alakult település nevét (*Al-* és *Tófüss*, *Nagyszencse*) nem említik ezt követően a források. Ez a helyzet más térségekkel összevetve (lásd pl. Bihar vármegye idevágó adatait, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 364–365) a névrendszer nagyfokú stabilitását mutatja, ami összefüggésben lehet a településrendszer és a lakosság folytonosságával is. Összességében azt állapíthatjuk meg, hogy az alább részletezett településnévrendszer csaknem teljes egésze fennállhatott a 14. század közepén.

A továbbiakban névtípusok szerint csoportosítva mutatom be a Zsitva alsó völgyének településneveit.

Személynévből formáns nélkül alakult az itteni településnevek legnagyobb csoportja, ezek nagy részénél a helynév alapjául szolgáló személynév is adatható ómagyar kori magyarországi forrásokból. *Beleg* neve szerepel már a Garamszentbenedeki alapítólevélben is (1075/+1124/+1217: *Bylegi*, DHA. 1: 214, SZŐKE 2015: 158), azonban csak az interpoláció során bővített részben, első hiteles forrásból való említése jóval későbbi (1156: *Beleg*, Gy. 1: 435). Az alapjául szolgáló személynévhez lásd 1138/1329: *Beleg* (ÁSz.). Lipszky² *Beleg* ~ *Belleg* néven település. *Szencse* neve (1156: *Scentusa*, Gy. 1: 477) a *Szentes* szn.

² Az ómagyar kori névalakok újabb kori megfelelőseit többnyire Lipszky János 1806-ból való térképe alapján közlöm, mivel e térségben mind a 19–20. század fordulóján lezajlott településnévrendezés, mind pedig a későbbiekben a (cseh)szlovák közigazgatás gyakran jelentős mértékben módosította a helyneveket.

(1250/1550: *Scentus*, ÁSz.) -a képzős formájából alakult, a személynév etimológiai szerkezete azonban kevés idő múltán elhomályosodott benne (1258: *Scenche*, Gy. 1: 477, a változás részleteihez lásd TÓTH V. 2001a: 236). Lipszky-nél *Szencse* település. *Ény* nevét (1156: *Eng*, 1275: *En*, Gy. 1: 439) a *Jan* személynévvel (+1086: *Jan*, ÁSz.) szokás kapcsolatba hozni, feltéve egy szó eleji *já-* > *é-* változást (FNESz., TÓTH V. 2001a: 191). Lipszky-nél *Ény* ~ *Iny* település. *Vajk* település neve (1185/1249: *Voyku*, 1264/1274: *Voyk*, Gy. 4: 484) GYÖRFFY szerint Szent István ifjúkori nevét őrizheti (i. h.), erre azonban semmi bizonyíték sincs, a személy- és nemzetségnévre ([1001–1009]: *Waic*, ÁSz.) több adatot is tartalmaznak a források. Lipszky-nél *Vajk* település. *Valkász* (1221/1550: *Wolcaz*, Gy. 1: 483) Lipszky-nél *Valkász*, ma *Valkház* a neve (FNESz.); vö. 1226: *Vulcaz* szn. (ÁSz.). *Hetény* (1223: *Heten*, Gy. 3: 421) Lipszky-nél *Hetény* település; vö. +1086: *Heten* szn. (ÁSz.). *Barócs* neve többféle hangszerkezetet mutató alakban is szerepel (1231: *Burulch*, 1251/1550: *Borouch*), a 19. századi térképeken *Barócs* puszta (Gy. 1: 429); vö. 1219/1550: *Boroch* szn. (ÁSz.). *Ás* (1236: *Ass*, Gy. 3: 404) a mai Udvard település határában feküdt; vö. 1228: *As* szn. (ÁSz.). *Mánya* (1237: *Mana*, Gy. 1: 461) Lipszky-nél *Mánya* település; vö. 1171: *Mana* szn. (ÁSz.). *Aba* (1244/1422: *Aba*, Gy. 3: 402) Lipszky-nél *Aba* puszta Ógyalla határában; vö. 1222/1550: *Aba* személy- és nemzetségnév (ÁSz.). *Pozba* (1245: *Pazuba*, 1327/1382: *Pozba*, Gy. 1: 467) Lipszky-nél *Pozba* település; vö. +1086: *Poscuba* szn. (ÁSz.). *Barak* (1246: *Bork*, 1322: *Barak*, Gy. 1: 428) Lipszky-nél puszta (Bars)Baracskán; vö. 1229: *Bork* szn. (ÁSz.). *Gyarak* (1247: *Gorok*, Gy. 4: 395) Lipszky-nél *Gyarak* település; vö. 1138/1329: *Guruc* szn. (ÁSz.). *Lót* település nevének (1247 u.: *Louth*, Gy. 3: 437) alapjául jellegzetes magyar személynév-alkotási móddal, névrövidítéssel létrehozott személynév szolgálhatott, ami többféle névből is létrejöhetett, pl. [1247]: *Lothar*, 1233: *Luthart*, 1213/1550: *Lothardo* (ÁSz.). *Vék* nevének ([1247 u.]: *Weyk*, Gy. 3: 463) — korabeli [vej]k hangzásából kiindulva — többféle személynév is szolgálhatott az alapjául, pl. 1228/1491: *Weyek* (ÁSz.). Lipszky-nél *Vék* puszta Ógyalla határában. A *Töhöl* ([13. sz. k.]: *Tvhl*, 1262: *Tuhul*, Gy. 1: 481) alapjául szolgáló személynév illabiális formában adathozható: 1138/1329: *Tehel* (ÁSz.). Lipszky-nél *Töhöl* település. *Barc* (1272/1273: *Borch*, Gy. 1: 429) Lipszky-nél puszta; vö. 1233: *Barch* szn. (ÁSz.). *Hull* (1290: *Hul*, Gy. 1: 449) Lipszky-nél *Hull* település; vö. 1234/1243: *Houl* szn. (ÁSz.). *Bese* (1292: *Bese*, Gy. 1: 435) Lipszky-nél *Bese* település; vö. +1080: *Bese* szn. (ÁSz.). *Tild* (1297: *Teld*, 1322: *Tyld*, Gy. 1: 480) a 1271: *Teel* szn. (ÁSz.) -d személy- vagy helynévképzős származéka, Lipszky-nél *Tild* település. *Rendve* neve (1297/1412: *Rendwe*, Gy. 1: 468) a 1260/1366: *Rendue* (ÁSz.) személynévből alakult, a településnévnek -j helynévképzővel létrejött *Rendvej* (1237: *Renduuey*, Gy. 1: 468) formája is feltűnik egy időben. (Más magyarázati lehetőségeire lásd TÓTH V. 2001a: 229–230, a képzőről pedig BÉNYEI 2012: 85–

94.) Lipszky-nél *Rendve* település. *Bagota* (+1304: *Bagata*, Gy. 3: 405–406) Lipszky-nél *Bagota* település; vö. +1086: *Boguta* szn. (ÁSz.). *Bajcs* (1312: *Boych*, Gy. 3: 406) Lipszky-nél *Bajcs* település; vö. 1251/1281: *Boych* szn. (ÁSz.). *Gyalla* (1329: *Gyalla*, Gy. 3: 420) Lipszky-nél *Ó-Gyalla* település; vö. 1221/1550: *Gala* szn. (ÁSz.). *Ohaj* neve (1293: *Vhay*, Gy. 1: 464) az *Aha* személynévből (1280: Ybrahun filius *Ahae*, ÁSz.) -j helynévképzővel alakult. (Más magyarázattal: FNESz. *Ohaj*.) Lipszky-nél *Ohaj* település.

Az alábbi településnevek nagy valószínűséggel ugyancsak személynévből alakulhattak, de keletkezésük magyarázatát gyengíti az a körülmény, hogy velük egyező alakú személynév nem adatolható a középkori magyarországi forrásokból, így többnyire a környező nyelvek köréből hozhatunk rájuk adatokat. *Csiffár* nevét (1209: *Chefar*, Gy. 1: 438) KISS LAJOS esetleg német eredetű személynévből származtatja (FNESz.). Lipszky-nél *Csiffár* település. *Lüle* neve (1226: *Lyvla*, Gy. 1: 459) talán szláv eredetű személynévre megy vissza (FNESz.), Lipszky-nél *Lüle* település. *Vért* neve (1256: *Werth*, Gy. 3: 463) esetleg német eredetű személynévvél hozható kapcsolatba (FNESz.), Lipszky-nél *Virth* puszta Dunaradvány határában. *Mellek* (1332: *Merlek*, Gy. 1: 462) nevének magyarázatához egykori [merlek] ejtése alapján KISS LAJOS szláv és német személynévi párhuzamokat említ (FNESz.). Lipszky-nél *Mellék* település.

A társadalmi csoportot jelölő szavakból alakult településneveknek több szemantikai csoportja is megtalálható az itteni helynévanyagban. Három név törzsnévből jött létre: *Gyarmat* (1232: *Gurmot*, 1275: *Gormoth*, Gy. 1: 445), Lipszky-nél ugyanezen a néven település; *Kesző* (1256: *Queztev* [vö. *Quezcev*], 1258: *Kezu*, Gy. 3: 425), Lipszky-nél *Kurta-Keszi* település; *Kürt* (1260: *Kyurth*, Gy. 3: 435), a 19. sz. közepén kataszteri térképen *Kürtelek* (Gy. 3: 436). Népnévből alakult *Besenyő* (1209: *Bescene*, Gy. 1: 435) és *Tót* (1299: *toud*, 1328: *Thooth*, Gy. 1: 481) település neve. Az előbbi Lipszky-nél *Besenyő*, az utóbbi később nem szerepel a forrásokban. (Ezekről lásd még alább is.) A *szőlős* 'szőlőművelő' foglalkozásnévből származik *Szőlős* neve (1258: *Sceuleus*, Gy. 3: 457), amely ma helynév Hetény határában (i. h.). A szó személynévként is használatos volt (vö. TÓTH V. 2001a: 240). Talán ide sorolható *Család* település neve (1210: *Solad*, 1324/1748: *Chalad*, Gy. 1: 437) is a *család* régi 'szolga' jelentése alapján (TESz.). KISS LAJOS ennek alapján fogoly szolgák településének tartja (FNESz.). TÓTH VALÉRIA emellett felveti a *Csala* személynév (1211: *Chala*) -d személynévképzős alakjából való származtatás lehetőségét is (2001a: 186).

A természeti környezetre többféleképpen utalhat a településnevek szemantikai tartalma. Ilyenek a növénynévből alakult helynevek. *Füss* neve szerepel már a Garamszentbenedeki alapítólevélben is, de annak az interpolált részében található (DHA. 1: 214, SZŐKE 2015: 168), első hiteles oklevélbeli említése (1156: *Fius*, Gy. 1: 440) az ottanival azonos alakú. A név a *fű* főnév -s képzős származéka,

amely — szokatlan módon — nem a szó *v*-s tövéből alakult (ennek részleteihez lásd TÓTH V. 2001a: 193). Lipszky-nél *Füs* ~ *Füss* település. *Harsány* neve (1239/1465: *Harsan*, Gy. 3: 421) a *hárs* fanév *-ny* helynévképzős származéka (FNESz., az *-ny* képzőre lásd BÉNYEI 2012: 103–107), ma *Harsányi-dűlő* Komáromszentpéter határában (Gy. 3: 421). *Konkoly* település neve ([1247 u.]: *Concol*, Gy. 3: 433) a *konkoly* ’egyfajta gyomnövény’ főnévből metonímiával alakult. 1851-ben puszta Ógyalla határában (i. h.).

A fenti, növénynévi lexémát tartalmazó településnevek némelyikénél sem zárható ki, hogy esetleg egy azonos alakú mikronévből jöttek létre; az alábbi településnevek viszont biztosan ilyen névből alakultak metonimikus úton. *Setétkút* település (1251/1271: *Sytekuth*, Gy. 1: 473) sötét vizű forrás mellett létesülhetett, Lipszky-nél azonos néven település. *Zsitvatő* falu a Zsitva Dunába ömlésének helyénél fekszik, korábban vízrajzi névként, *Zsitva töve*-ként a Garamszentbenedeki alapítólevélnek a 11. századhoz köthető része is említi a helyet *-n* helyragos formában (1075/+1124/+1217: in *Sitouatuin*, DHA. 1: 215, SZŐKE 2015: 208). Településnévként azonban csak majd kétszáz évvel később tűnik fel (1271/1295/1378: *Symatw* [ɔ: *Sytuatw*], Gy. 3: 465). Lipszky-nél *Zsitvatő* puszta Dunaradvány határában. *Petkfűze* ([13. sz. vége]: *Peckfyzu*, 1331: *Peethkfyuze*, Gy. 1: 467) elsődlegesen egy fűzfával benőtt terület lehetett, amelynek előtagjában a 1127–1131: *Petcu* szn. (ÁSz.) szerepel, az utótagként szereplő fanév pedig gyűjtőnévi értelmű. Később nem említik.

A település épített környezetére utalnak azok a nevek, amelyek épületeket jelölő főnevekből alakultak. *Udvard* település neve a lakóit megjelölő latinus formában szerepel a Garamszentbenedeki alapítólevél 11. századhoz köthető részében: 1075/+1124/+1217: villam *Hudwordiensium* (DHA. 1: 214, SZŐKE 2015: 203–204), később magyarul említik (1209: *Oudouort*, 1228/1229: *Wdword*, Gy. 3: 461). A név a ’nemesi kúria’ jelentésű *udvar* szóból (TESz.) *-d* helynévképzővel jött létre, s arra utal, hogy itt királyi udvarház létesült (Gy. i. h.). Lipszky-nél *Udvard* település. *Baromlak* falu neve (1325/16. sz.: nob. de *Korumlaky* [ɔ: *Borumlaky*], Gy. 3: 407) a jószág szállásául szolgáló építmény nevéből alakulhatott, ilyen közszói használatára azonban nem ismerek ómagyar kori adatot, településnévként viszont többször is előfordul (KMHsz. 1.). Templomának patrocíniuma szerepel *Szentmárton* nevében ([1272–1290]: *Zenthmarton*, Gy. 3: 455). Korábban a Garamszentbenedeki alapítólevél ezen a helyen, Udvard mellett már említi ilyen néven kápolnát. Pestynél 1864-ben a *Sz. Márton halma* helynév emlékeztet az egykori településre (i. h.).

Fedemes nevét (1239/1465: *Fedemus*, Gy. 3: 416) egy **fedém* ’méhkas, kaptár’ szóból származtatja a szakirodalom (pl. FNESz.), ám — ahogyan erre a Tihanyi alapítólevél *fidemsi* szórványa kapcsán rámutattam (HOFFMANN 2010: 157–160) — erre vonatkozó bizonyítékkal nem rendelkezünk (ilyen közszóra

ugyanis nincs adatunk), ezért inkább a nagy valószínűséggel magyar, de bizonytalan szemantikai háttérű településnevek csoportjába sorolhatjuk. Ugyanígy minősíthetjük *Őrs* település nevét ([1247 u.]: *Vrs*, Gy. 3: 447) is, amelynek etimológiai problémáit — új megoldással is bővítve a korábbi felvetéseket — legutóbb KOVÁCS HELGA tekintette át (2014). A 19. század végén pusztá Izsa határában (Gy. i. h.).

Peced nevének (1305/1358: *Peched*) még az alakjában sem lehetünk biztosak, mert a *c* helyén *t*-vel is említik (1250: *Peted*, Gy. 3: 449), így a nevet ismeretlen eredetűnek tarthatjuk, annál is inkább, hogy később nem szerepel a forrásokban. Nem ismerjük *Oboz* település nevének (1264: *Oboz*, Gy. 3: 445) eredetét sem. FEHÉRTÓI KATALIN a településnevet — egyetlen ilyen adatként — felveszi Árpád-kori személynévszótárába (ÁSz.), jelezve a személynévként való azonosítás lehetőségét. Később nem említik.

Elsődleges keletkezésű kétrészes településnév mindössze kettő szerepel a névállományban, mindkettő időleges szinonimaként fordul elő egy-egy fentebb már tárgyalt településnév mellett. *Beleg* szinonimájaként egyetlen említéssel szerepel *Batafölde* (1331: *Bathafeulde*, Gy. 1: 435), amelynek előtagja a korban gyakori személynév (1138/1329: *Bata*, ÁSz.). *Vért* névváltozataként ugyancsak egy alkalommal említik a *-telek* helynévformánssal alkotott *Vérttelek* névformát (1260: *Vertteluk*, Gy. 3: 463). Kérdéses, hogy ezek településnévnek tekinthetők-e, vagy inkább *Beleg*, illetve *Vért* valamely részét jelölték csupán.

Másodlagos névként, jelzővel való kiegészüléssel jött létre *Szencse* település egyszeri *Nagyszencse* említése (1299: *Nog Zenche*, Gy. 1: 477). *Füss* település osztódásával alakult *Al(só)füss*, ezt latin részfordítással jegyezték le (1313/1339: *inferiorem Fyus*), illetve *Tófüss* (1313/1339: *Toufyus*, Gy. 1: 440), amelynek előtagja bizonyára összefügg a falu vízparti fekvésével. Mindkét névformát egyszeri említésből ismerjük.

Amint a fentiekből kitűnik, a Zsitva alsó völgyében csakis magyar eredetű településneveket találunk. (Mindez azt is jelzi, hogy a két ismeretlen eredetűnek minősített név megfejtését is nagy valószínűséggel a magyarban kereshetjük.) Egyedül a *Mercse* (1329: *Merche*) és névváltozata, a *Mercsej* (1279: *Merchey*, Gy. 3: 439) — amelynek újabb kori előfordulását nem ismerjük — esetében vetődött fel a szláv származtatás lehetősége. KISS LAJOS *Sajómercse* nevét „valószínűleg szláv eredetű”-nek mondja, megemlítve a szerb-horvát *mräčaj* ’lappantyú, bagolyfecske’ madárnevet (FNESz.). A borsodi településnévnek éppúgy kétféle — *-j*-re végződő és anélküli — változata szerepel a forrásokban, mint ahogyan az itt vizsgált Zsitva-völgyi település megnevezésének is. Az efféle kettősség jellemző a *-j/-aj/-ej* képzős nevek történeti említéseire (vö. TÓTH V. 2008: 102, 124–125, BÉNYEI 2012: 85–94), a név alapjául pedig ennek megfelelően a *Mercs* személynév (1271: *Merch*, ÁSz.) *-e* személynévképzős változata szolgálhatott (a névmagyarázathoz részletesebben lásd PÓCZOS 2001: 52–53). A párhuzamos

névváltozatok metonimikus úton, illetve helynévképzéssel alakultak. A szláv származtatást mind a fenti etimológiai magyarázat, mind pedig a magyar nyelvű névkörnyezet ismeretében elvethetjük.

Magyar eredetűek az itteni mikronevek is, ezek azonban kis számúak, és a településnevekhez képest is kései adatolásúak: a 17 névből a már említett *Zsitva töve* és a *Tormás* víznév (1075/+1124/+1217: *aquas* [...] *Tormas* et *Sitoua*, DHA. 1: 214, SZŐKE 2015: 202–203) a 11. századból való, további 7 név a 13. századból, a többi pedig a 14. századból maradt ránk (adataikat részletesen lásd KMHsz. 1., HA. 1: 59–64, HA. 3: 59–70). Ezek jórészt kétrészes víznevek: *Lüle pataka* (1299/1324: *Luepataka* [ɔ: *Lulepataka*]), *Vemerd kútja* (1299/1324: *Wemerdkuta*), *Nagy-ér* (1329: *Nogyer*), *Szék-ér* és *Szék-fő* (1329: *Scekeer*, *Sceefew* [ɔ: *Scecfew*]), *Hús?~Hűs?-tó* (1329: *Hustow*), közülük négyet éppen Mercse(j) határában említenek. Az egyrészes, földrajzi köznévvvel azonos alakú említések tulajdonnevek és közszók egyaránt lehetnek: két *Haraszt* (1227: *horost*, 1265: *Harast*, Gy. 1: 440, 425), *Eresztvény* (1231: *Eresteun*, Gy. 1: 440), *Bérc* (1260: *berc*, Gy. 3: 464), *Ravaszyuk* (1260: *Rowozlyuk*, Gy. 3: 464), *Telek* (1260: *teluk*, Gy. 3: 464), *Aszó* (1313/1339: *Ozou*, Gy. 1: 441), *Patak* (1327: *Patak*, Gy. 1: 459), *Halom* (1345: *Holm*, Gy. 3: 422). (Ezek nyelvi státuszának értékeléséhez lásd HOFFMANN 2004: 52–57.)

Betelepülő — adott esetben más nyelvű — népségre utal a fentiekben már említett *Besenyő* és *Tót* neve (e településnév-típushoz és a bennük található etnonimákhoz lásd RÁCZ A. 2011: 17–27, 169–196 és 2016: 35–37, 92–95), de a betelepülők nyelvi helyzetéről, illetve ennek feltehető változásáról nincsenek ismereteink. Azt azonban tudjuk, hogy a 13. század elején feltűnő *Besenyő* lakóit a szomszédos Udvardon már a Garamszentbenedeki alapítólevélben is említik (lásd fentebb, illetve Gy. 1: 435–436, Gy. 3: 461, KRISTÓ 2003: 70).

4. A *Zsitva* felső szakaszán és itteni mellékvizeinek a völgyében 65 települést jelölő 72 név fordul elő a korai ómagyar korban, amelyből 4 alakváltozat, 3 pedig szinonim (esetleg más nyelvbéli) névváltozat. E térségből két nevet említ a Garamszentbenedeki alapítólevél: *Taszár* és *Zsikva* települését, mindkettő az oklevél 11. századra tehető rétegéhez köthető (DHA. 1: 214, SZŐKE 2015: 200, 207). A 12. századból 16 név maradt ránk, a következő századból 43, a 14. század első feléből pedig további 11. Ez összességében azt mutatja, hogy e térség forrásadottságai valamivel kedvezőbbek az időbeliség tekintetében, mint az alsó folyószakaszé. (Az adatok időbeli megoszlásához lásd a 7. ábrát.) Ezt jelzi az itteni 35 mikrotoponima is. Csupán öt településről (*Kisfalud*, *Kolbász*, *Patkánytelek*, *Selk*, *Ulog*) nincs tudomásunk a 14. század utáni időkből, és három alakváltozatnak (*Heccseny*, *Kálozd*, *Szelepcse*) nincs későbbi nyoma. Mindez — ahogyan az alsó folyószakasznál is — a névrendszer és ezzel együtt vélhetően a településrendszer nagyfokú állandóságára utal.

A Zsitva felső szakaszán található helyneveket a jobb áttekinthetőség végett térképeken is ábrázolom (lásd a 3. és a 4. ábrát).

Az itteni településnevek az alábbi névtípusokba tartoznak.

A középkori magyarországi oklevelekből is adatolható személynevekből jöttek létre metonimikus úton az alábbi településnevek. *Kolon* települést nevének korai előfordulása (+1111/1414: *Colyn*, később 1251: *Colun*, Gy. 4: 409) alapján a 1278: *Kolyn* (ÁSz.) személynévvel kapcsolhatjuk össze, a későbbi-mai alak ebből magyarázható. A Kárpát-medencében fekvő többi *Kolon* település nevének elemzése azonban további lehetőségeket is felvet (vö. HOFFMANN 2010: 170–175). Lipszkyknél *Kolon* település. *Néver* (1156: *Neuir*, Gy. 1: 464) Lipszkyknél azonos nevű település; vö. 1219/1550: *Neuer* szn. (ÁSz.). *Zsigárt* neve többféle hangalakban is szerepel (1156: *Asgar*, 1232: *Ysgar*, 1280/1291: *Sygarth*, Gy. 4: 493), az ómagyar kor után azonban nem említik. A tőle nem túl messze fekvő *Zsigárd* adatai alapján is a német eredetű 1237: *Sygart* (ÁSz.) személynévből származtathatjuk (FNESz.). *Zsigárt* korai adatai ebben az esetben hangátvetéssel alakult formát jelezhetnek. *Künd(i)* település (1156: *Cundi*, Gy. 1: 450) nevének újabb kori említéseit nem ismerjük, a *Künd* személynév véghangzós formájából származik (1138/1329: *Cundi*, ÁSz.), de nem zárható ki az sem, hogy a név végén *-i* személy- vagy helynévképző szerepel. GYÖRFFY a *kend* néprész településének mondja (i. h.). Személynévből *-d* helynévképzővel jött létre *Bélád* neve (1156: *Belad*, Gy. 1: 433–434); vö. +1086: *Bela* szn. (ÁSz.). Lipszkyknél *Belád*. *Vezekény* (+1209/17. sz.: *Wezeken*, Gy. 1: 485) Lipszkyknél azonos nevű település; vö. 1264: *Wezeken* személy- és nemzetségnév (ÁSz.). *Jóka* (1229: *Jovka*, Gy. 1: 449) egy 20. század elejéről való térképen *Jóka hegy* (i. h.); vö. 1265/18. sz.: *Joka* szn. (ÁSz.). *Geszte* nevét (1232: *Guesta*, 1274: *Guezte*, Gy. 4: 391) KISS LAJOS ugyanúgy a *geszt* 'gyümölcs fás héja' szóból magyarázza, mint a *Geszt* neveket, de „ahhoz képest *-a ~ -e* képzővel bővült”-nek mondja (FNESz. *Nyitrageszte*). Ilyen helynévképzőt azonban nem ismerünk. Valószínűbb magyarázatként jöhet szóba a *Geszteréd* személynév (1262: *Guestred*, ÁSz.) feltehető rövidült alakjából való eredeztetése. Lipszkyknél *Gesztthe* település. *Hind* (1234/1364: *Hymd*, 1264: *Hind*, Gy. 4: 397) korai alakjai jelzik, hogy a 1138/1329: *Himudi* személynévből (ÁSz.) eredeztethető (vö. FNESz. *Nagyhind*). Lipszkyknél *Hind*. *Henyőc* település (1246: *Heneuch*) a 19. század végén *Hunyócz* puszta (Gy. 1: 448); vö. 1219/1550: *Henuc* szn. (ÁSz.). *Kernye* nevének (1248/1291: *Kerne*, Gy. 4: 406) újkori említéseit nem ismerjük; vö. [1280]: *Kerne* szn. (ÁSz.). *Aha* neve (1265: *Aha*, Gy. 1: 425) az Ohaj településnél említett *Aha* személynévből való. *Verebély* (1265: *Verebeb* [ɔ: *Verebel*], 1274: *Werebel*, Gy. 1: 485) Lipszkyknél azonos nevű település; vö. 1202–1203/1500 k.: *Verbel* szn. (ÁSz.). *Mahola* neve (1275: *Mohala*, Gy. 1: 460) a 1131: *Mahal* szn. (ÁSz.) *-a* személynévképzős változatából alakulhatott, később *Maholány* néven szerepel (FNESz., TÓTH V. 2001a: 216). *Bodok* (+1287:

Bodok, Gy. 4: 357) Lipszkyknél *Kis-Bodok*; vö. 1261/1309: *Bodouk* szn. (ÁSz.). *Selk* neve (1292: *Sylk*, 1294: *Selk*, Gy. 1: 473), amely később nem szerepel a forrásokban, KISS LAJOS szerint német személynévvel hozható kapcsolatba (FNESz. *Nagyselyk*), de lásd még esetleg 1318: *Selke* szn. (SLÍZ 2011: 442). *Kolbász* települést (1292: *Colbaz*, Gy. 1: 452) kunok lakták, ez egybevág azzal, hogy az azonos nevű, Kunhegyes melletti település nevét KISS LAJOS a kun eredetű 1459: *Kolbaz* személynévből származtatja (FNESz.). Később nem említik. *Munkád* település neve (1319: *Monkad*, Gy. 1: 463) 19. századi kataszteri térképen *Munkács* helynévként szerepel Verebély határában; vö. +1214/1334: *Monchad* szn. (ÁSz.). *Szovaj* település neve (1326: *Zowey*, 1327: *Soway*, Gy. 1: 478) egy szláv eredetű *Szava* személynévből alakulhatott (vö. FNESz. *Szava* -j helynévképzővel. (A személynévhez lásd esetleg 1211: *Zouafeereh*, ÁSz., KOVÁCS É. 2015: 111, illetve 1358: *Zoua* szn., SLÍZ 2011: 284.) Ebből jött létre szabályos hangtani változással az egyetlen adattal szereplő *Szoé* névforma (1324: *Zoe*, Gy. 1: 478). Analógiaként többek között az Abaúj vármegyei *Novaj* ~ *Noé* példáját említhetjük (ehhez lásd TÓTH V. 2001a: 109–110, 239–240). A településnek újabb kori említését nem ismerjük.

Hecse nevét (1268: *Heche*, korábban a rajta átfolyó víz nevéként: 1234/1364: *Hecha*, Gy. 1: 447) KISS LAJOS egy szlovák *Choča* helynév átvételének tartja, amely hangrendi átcsapással nyerte el magyar nyelvi alakját (FNESz., lényegében ugyanígy, de részletezően és árnyaltabban TÓTH V. 2001a: 201). Kézenfekvőbb azonban összekapcsolni a 1269/1397: *Hecha*, +1214/1334: *Hetze* (ÁSz.) típusú személynévvel, amelyekből közvetlenül alakulhatott. *Hecseny* névváltozata (1275: *Hetchen*, Gy. 1: 447) a 13. század végén jelentkezik csupán, ez a településnév *-ny* helynévképzővel történő másodlagos bővülésével alakulhatott, leginkább a környező, hasonló végződésű településnevek hatására (ugyanígy TÓTH V. i. h.; az *-ny* helynévképzőhöz lásd BÉNYEI 2012: 103–107). Lipszkyknél *Hecse* település.

Az alábbi településneveket olyan személynévvel hozhatjuk kapcsolatba, amelyek ismereteim szerint nem szerepelnek középkori magyarországi forrásokban, így magyarázatuk az előbbiekenél némileg bizonytalanabb lábakon áll. *Zsére* nevét (1113: *Sire*, Gy. 4: 493), amely Lipszkyknél ugyanilyen formában szerepel, KISS LAJOS szláv személynévből származtatja (FNESz.). Ugyanő *Hizér* neve (+1209/17. sz.: *Hyzer*, Gy. 1: 448) mögött német személynévet sejt (FNESz.). Lipszky *Hizér* ~ *Hezér* néven említi. *Nyevgy* nevét (1229: *Nywg*, 1234/1364: *Nyveg*, Gy. 1: 464) bizonytalan magyar személynév-előfordulás mellett szláv eredetű személynévvel kapcsolja össze a szakirodalom (FNESz. *Néved*, *Nyüved*, TÓTH V. 2001a: 222). Lipszkyknél *Néved* település. A településnevek alapjául szolgáló személynév idegen eredete természetesen nem érinti a településnevek magyar nyelvi származtatását, mivel mindegyik — az indoeurópai nyelvekre nem

jellemző — metonimikus úton, illetve jellegzetes magyar helynévképzővel keletkezett.

A társadalmi csoportnevekből alkotott településneveknek két szemantikai típusa jelenik meg a Zsitva felső völgyében. Foglalkozásnévből három település megnevezése alakult: *-i* képzővel jött létre *Kovácsi-é* (1274/1329: *Koachy*, Gy. 4: 413), amelyet a 14. század után nem említenek, formáns nélkül pedig *Dusnok-é* (1319: *Dusnok*, Gy. 1: 438), amely a *dusnok* 'egyházszolga, torló' köznévből alakult (vö. FNESz.), de TÓTH VALÉRIA a személynévi áttétel lehetőségére is felhívja a figyelmet (2001a: 190). Ez utóbbi a 19. századi kataszteri térképen Verebély határában pusztá (Gy. i. h.). Talán ebbe a szemantikai csoportba sorolható az öt Nyitra vármegyei *Család* település egyike is (1232: *Chalad*, Gy. 4: 364), e név magyarázata a Zsitva alsó szakaszának neveit tárgyalva már megadtam. Lipszkyénél *Család* település.

Népnév az alapja két település nevének. Mivel e tanulmány elsőrendű célja a nyelvi kapcsolatok vizsgálata, ezek eredetét és történetét a többi településnévnél részletezőbben tárgyalom. *Marót* neve morva betelepülőkre utal, első említésében (1113//1410: v. *Morowa*) a ma is használatos *morva* népnevet tartalmazza eredeti alakjában, később azonban már az ennek szinonimájaként használt *marót* népnévvvel jelölték (1284: *Marouth*, Gy. 1: 461). Adatok sora igazolja, hogy a régi magyar nyelvben mindkét etnonima használatos volt, és több esetben is egymással váltakozva fordulnak elő helynévként (RÁCZ A. 2016: 62–64, a helynévi előfordulásaira RÁCZ A. 2011: 79–83). Általános felfogás szerint a településnév — és a többi hasonló is — egy régi szláv **Moravьcь* helynév átvétele (vö. pl. az éppen itt tárgyalt névről: FNESz. *Aranyosmarót*). A név hangalakjáról arra is következtetnek, hogy „A magyar *-t* a szláv *-c* helyén igen régi átvételre mutat, amikor a magyarban még nem volt *c*” (KNEI ZSA 1947–1949: 24). Ennek alapján KISS LAJOS a településnév átvételének idejét a 10. századra vagy Szent István korára teszi (1999: 234). A betelepülő népeket azonban a környező magyarság a saját nyelvén, magyarul nevezte el (ehhez általános érvennyel lásd RÁCZ A. 2011, 2016). A *marót* népnév valóban a fenti szláv formára vezethető vissza, amelynek átvétele még nem *c*-vel, hanem *t*-vel történt, de a szónak van későbbi adaptációra utaló *maróc* alakja is, amely ugyancsak szerepel — változatként is — településnevekben (RÁCZ A. 2016: 62–63). A közszó régiségéből azonban nem következtethetünk közvetlenül a belőle alakult településnév régiségére: ennek az első említése (1113) előtti megléte nyelvészeti ismeretek alapján ugyanis nem igazolható. Népeességéről annyit tudunk még, hogy IV. Béla király idején keresztény kunok lakják (Gy. 1: 461).

Káloz neve iráni nyelvet beszélő kálizokra utal, akik a magyarországi pénzügyek intézésében játszottak fontos szerepet. Első említésüket Kálmán király zobori okleveléből ismerjük, ami esetleg Nyitra vármegyei illetékességüket jelezheti, és lakhelyük talán azonosítható a csaknem fél évszázaddal később említett

Káloz településsel (1156: *Qualiz*, Gy. 4: 402, KRISTÓ 2003: 45). A helynév azonban magyar eredetű, amit a később megjelenő *-d* képzős *Kálozd* változata (1298: *Kaluzd*, Gy. 4: 402) is jelez. (A népnévhez és helynévi szerepéhez lásd RÁCZ A. 2011: 47–48, 2016: 49–52.) A falu lakóinak nyelvi helyzetéről nincsenek ismereteink. Lipszkyknél *Kalász* település, e névalak az etnonimának a nyelvhasználatból való kiesését is jelzi (vö. még FNESz. *Budakalász*).

Többféle szemantikai jegy alapján utalnak a természeti környezetre egyes településnevek a Zsitva felső völgyében. A *hárs* fanévből a fentebb már tárgyalt módon alakult *Harsány* neve (1229: *Horsan*, Gy. 4: 396), amelynek szláv névmegfelelőjére alább térek ki. Szemantikai tekintetben nem probléma nélkül való *Gesztőgy* nevének (1209: *Gesteuge*, Gy. 1: 444) magyarázata, amelyet a szakirodalom a *geszt* 'gyümölcs fás héja' szóból magyaráz (FNESz. *Gesztőd*, TÓTH V. 2001a: 198). E magyarázat mellett szól azonban az a körülmény, hogy a *-gy* képző többnyire növénynevekhez járulva alkotott helyneveket (BÉNYEI 2012: 70–74). Az *-i* helynévképzővel alakult *Bori* neve (1275: *Buri*, Gy. 1: 436), amelynek újabb kori említését nem ismerjük. Származtathatjuk egyrészt a +1086: *Bor* személynévből (ÁSz.), de TÓTH VALÉRIA megalapozottan veti fel azt a lehetőséget is, hogy tövében a régi magyar *bór* 'erdei fenyő' főnevet keressük (2001a: 184). A térség hegyeit ugyanis a 18–19. századi katonai térképeken — ahogyan ma is — erdők borítják (K1, K2). Hasonló természetföldrajzi, továbbá névkörnyezeti érvek alapján tekinti növénynévből származónak KISS LAJOS a Hont vármegyei *Bori* település nevét (FNESz.). A *gím* 'nöstényszarvas' állatnévből *-s* képzővel jött létre *Gímes* neve (1113: *Gimes*, Gy. 4: 391), amely Lipszkyknél *Gímes* ~ *Ghímes* településként szerepel (vö. FNESz. *Ghymes*). A *sár* földrajzi köznévből *-i* helynévképzővel alakult *Sári* neve (1298: *Saari*, Gy. 1: 471), amely már a Garamszentbenedeki alapítólevélben is szerepel, de annak csak az interpolált részében (DHA. 1: 214, SZŐKE 2015: 192–193). A név alapjául emellett személynév is szóba jöhet (TÓTH V. 2001a: 231), azonban a település lapos, vízparti fekvése miatt soroltam mégis a természeti környezetre utaló nevek közé. Lipszkyknél *Sári* falu. A *Zsikva* folyó névformája a magyarban alakult ki (lásd alább), a mellette fekvő település nevévé (1075/+1124/+1217: *Sikua*, Gy. 1: 489) metonimikus úton vált, a folyónév eredetéből következően bizonyára magyar névadók révén. Mind a folyó, mind a település neve a Garamszentbenedeki alapítólevél 11. századra tehető részében szerepel (DHA. 1: 214). Lipszkyknél *Zsikava* település. Ugyanígy alakult *Rohozsnica* település neve (1283: *Rohosnicha*, Gy. 1: 469) is a mellette fekvő, azonos nevet viselő patak nevéből. A víznév a szlávból való, elsődlegességét a település nevéhez képest jelentéstani körülmények magyarázzák (lásd alább). A település nevét szlávok és magyarok egyaránt adhatták, a névkörnyezete alapján azonban inkább talán szlávokra gyanakodhatunk. Lipszkyknél *Rohosnicza* település.

Az épített környezetre utaló településnevek is találhatók a vizsgált területen. *D(o)vor(d)* falunak a korabeli névalakját sem könnyű meghatározni, mivel mindössze két forrásban maradt ránk, a zobori oklevélben (1111: *Doardi*, DHA. 1: 382) és néhány évtizeddel később képző nélküli (1156: *Duor*, Gy. 4: 376) formában. Rekonstruálásában segítségünkre vannak a szintén Nyitra vármegyében szereplő *Dovor* említései, amelyek között a fentivel azonos névalak (1246: *Duor*) — ez [dvor] és [duor] ejtésformát egyaránt takarhat — mellett 1244/XVI.: *Duwor* és 1327: *Dowor* formákat találunk (Gy. 4: 376). A nevet kétségkívül a szláv *dvorb* ’kúria, palota’ szóra lehet visszavezetni, amely közsóként a magyarba is átkerült (TESz. *udvar*). A kérdés elsősorban az, hogy a szlávban vagy a magyarban alakult-e belőle az említett helynév. A [dvor]-ként rekonstruálható formák szókezdő mássalhangzó-kapcsolata alapján szláv névadókra, névhasználókra gondolhatnánk inkább, csakhogy a szlávban e névszótó mindig névformánssal együtt szerepel helynévként (pl. szlovák *Dvorčany*, cseh *Dvořiště*, ŠMILAUER 1970: 58). A szláv nyelvekre általában sem jellemzők a névformáns nélkül álló nevek, a magyarban viszont az épített környezetre utaló településnevek körében is rendkívül gyakori a metonimikus névalkotás. Az *udvar* esetében pedig feltehető, hogy — egyes térségekben — a magyarban eleinte az eredeti szláv szókezdő mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó formájában használták, mivel a nyelvi adaptáció nem feltétlenül jár együtt a torlódás feloldásával (lásd ehhez KENYHERCZ 2013, különösen 98, 147–148). A hangtani adaptáció pedig nemcsak előtérhanggal történt, hanem a bizonyos tekintetben „szabályosabb”, gyakoribb eljárással is: a két mássalhangzó közé bontóhang beiktatásával (NYIRKOS 1993: 39–80), *dovor* formát eredményezve. Erre a lehetőségre — más összefüggésben — KNEZSA is utal (1955/1974: I, 539–540), és megemlíti ezt a lehetőséget GYÖRFFY is (Gy. 4: 376). A fenti *Dovor* helynévalakok tehát a magyarba átkerült közsóból alakulhattak metonimiával, magyar nyelvű névadók révén. A *Doardi* forma — a *v* hiánya ebben magánhangzóközi helyzetben történt kiesést jelez — pedig a név *-d(i)* képzős változata ugyanúgy, ahogyan ezt a folyó alsó völgyében tárgyalt *Udvard* esetében is láttuk. Talán nem véletlen az sem, hogy később e falu közelében *Teremes* néven (1358: *Theremus*, Gy. 4: 476) tűnik fel egy település: ennek szemantikai háttere — a *terem* ’nagy helyiség’ jelentése alapján (TESz.) — lényegében megegyezik *Dovor*-éval (vö. FNESz. *Terem*).

Közvetve ugyancsak az épített környezetre, a település templomára utalnak a patrocíniumokból létrejött településnevek, amelyből kettő is van térségünkben, mindkettő — e névtípusban gyakori módon — latin nyelven említve: *Keresztúr* (1332: *S. Crucis*, Gy. 1: 451) és *Szentmárton* (1332: *S. Martini*, Gy. 1: 477), Lipszkyknél *Keresztúr*, valamint *Szent-Márton*.

Elsődleges alakulású kétrészes településnév mindössze kettő található a névanyagban. *Patkánytelek* vagy *Patkánytelke* nevének (1292: *Pathkanteluk*, 1294:

Patkanteleke, Gy. 1: 466) előtagja a *Patkány* személynév (1138/1329: *Patkan*, ÁSz.), amely a *telek(e)* településnév-formánssal alkot helynevet. Később nem említik. *Kisfalud* (1295: *Kisfolud*, Gy. 4: 409) neve az ómagyar korban gyakori névformát képvisel (KÁZMÉR 1970: 156–158), e település neve sem szerepel később a forrásokban.

Másodlagosan, a *Tapolcsány* településnév jelzővel történő kiegészítésével hozták létre *Kistapolcsány* nevét (1293: *Topolchen parvum*, 1318: *Kustapulchan*, Gy. 1: 479), elkülönítve a közeli *Nagytapolcsány*-tól. A faluosztódás révén létrejött *Kis-* és *Nagyhecse* (+1209/17. sz.: *Parvo Hecze*, *Magni Hecze*, Gy. 1: 447) ugyancsak másodlagos alakulású nevének előtagját latin nyelven írják a források. A kései átiratban tévesen tagolt alakban maradt fenn a jelzős szerkezetű *Kisszelepcsény* (1264>18. sz.: *Kiszew-Pecheny*) névforma (TÓTH V. 2001a: 207–208).

A Zsitva felső szakasza és mellékvizei környezetében jelentős számú szláv eredetű településnevet találunk. Ezek többségének korai ómagyar kori adatai a név magyar nyelvbeli adaptációját is jelzik már.

Taszár nevét elsőként a Garamszentbenedeki alapítólevél említi (1075/+1124/+1217: *Tazzar*, DHA. 1: 214, SZŐKE 2015: 200). A név ugyan az oklevél 11. századi rétegéhez köthető, a hangalakját a többszörös átírás miatt azonban nem tekinthetjük a mondott korra vonatkozóan kétségkívül hitelesnek. A név egy szláv **Tesari* 'ácsok' jelentésű településnévre vezethető vissza, amelynek hangrendi szempontból kiegyenlített *Taszár*, illetve *Teszér* formái váltakozva szerepelnek a forrásokban, az eredeti vegyes hangrendű formákkal együtt.³ E helyen csak azt jegyzem meg, hogy a névhasználatnak ez a sajátos sokfélesége — amely a Kárpát-medence más *Taszár*, *Teszér* nevei körében nem tapasztalható — bizonyára azt jelzi, hogy szláv és magyar nyelvű névhasználók egyaránt éltek a településen, illetve a környezetében. Erre enged következtetni a településnév közélebbi, alább tárgyalandó (és a 3. ábrán is bemutatott) kétnyelvű névkörnyezete is. Lipszkyknél *Taszár* település.

Szelepcsény neve ([1165 k.]: *Selepchen*, Gy. 1: 475) a szláv *Slepčani* településnév átvétele, amely több szláv nyelvben is megtalálható (FNESz.). Már első említése és minden további előfordulása is magyar névhasználókra utal a szó eleji mássalhangzó-kapcsolat feloldásával és a hangrendi kiegyenlítődéssel alakult palatális formával (TÓTH V. 2001a: 235–236). Egyetlen *Szelepcse* alakú említése (1255: *Scylipche*) — amely a későbbiek tükrében bizonyára valós nyelvhasználati formát tükröz — a határozóagnak vagy helynévképzőnek felfogott szóvégi *-ny* elvonásával alakult (vö. TÓTH V. i. h.). Lipszkyknél *Szelepcse* település. A hangtani adaptáció az előzőekben jelzett formában zajlott le *Kelecsény* neve (1209:

³ Az adatokat és a névmagyarázat további részleteit itt nem boncolgatom, mivel ezt a nevet igen alaposan elemzi e kötetben TÓTH VALÉRIA tanulmánya (21–48).

*Chelece*n, Gy. 1: 450) esetében is, amelynek ugyancsak szláv nyelvekbeli megfelelőit ismerjük, pl. cseh *Klečany*, de a szláv név alapjául szolgáló tő vitatott (FNESz., TÓTH V. 2001a: 205). Lipszky-nél azonos néven település. *Nemcsény* neve (1258>1382: *Nempchen*, Gy. 1: 463) a szláv ’német (ember)’ jelentésű szóból helynévképzővel alakult, és szlávok közé betelepült német nyelvű népességre utal. *Němčane* típusú nevek több szláv nyelvből is adathatók (ŠMILAUER 1970: 128, FNESz.). Már a fenti első előfordulása is hangrendileg kiegyenlített forma, illetve az *-mcs-* hangkapcsolatba betoldott *p* hanggal szerepel (erre lásd NYIRKOS 1987: 33–34), ami magyar nyelvű névhasználókra utal (TÓTH V. 2001a: 221). Lipszky-nél azonos néven település. *Valkóc* neve (1275: *Wolkouch*, Gy. 1: 483) a személynévként is használatos szláv **vьlkъ* ’farkas’ főnév helynévképzős származéka (ŠMILAUER 1970: 195, FNESz., TÓTH V. 2001a: 246). A szó végi *-óc* magyar nyelvi adaptációt jelez (KENYHERCZ 2014). Lipszky-nél *Valkócz* település.

Herestény neve (1287: *Herescen*, Gy. 1: 448, 4: 396) talán nem független a település fentebb tárgyalt *Harsány* nevétől sem, noha a szakirodalom a szláv **chvorstъ* itt valószínűleg ’bokor’ jelentésű szóból (TESz.), illetve ennek szlovák *chrast’* megfelelőjéből származtatja, amely a *-jane* képzővel összekapcsolva szerepel (ŠMILAUER 1970: 81, FNESz. *Nagyherestény*). A 13. század végéig csak magyar adatai vannak, ezt követően jelennek meg a vélhetően szláv veláris formák (1293: *Chraccan* vel *Herestény*, 1319: *Haraschan*, Gy. 1: 448, 4: 396), majd hangrendi átcsapással a valószínűleg magyar palatális változatok. A magyarban ez utóbbi állandósult: Lipszky-nél *Heresztény*, szlovák néven *Hrásťany*.

Szelezsény neve (1156: *Scelemsam*, +1209/17. sz.: *Zelesen*, Gy. 1: 476) ugyancsak szláv eredetű. A szláv név Szilézia nevéből a fent is említett *-jane* helynévképzővel jött létre, eredeti alakja **Slěžane* formában rekonstruálható (FNESz.), szemantikai tartalmából következően pedig sziléziai betelepülőkre utal. GYÖRFFY GYÖRGY szerint ez igen korai esemény lehetett, amit az első névadat második szótagi *-em-* hangkapcsolata mutat, amely a szláv nazális magánhangzó magyar megfelelője, s e szerint az átvétel a szláv denazalizációt megelőzően történt. A korai adat írásmódja azonban a név végét érintően is kérdéseket vet fel, TÓTH VALÉRIA például romlott alaknak tartja (2001a: 236). A hanghelyettesítéssel való átvételt az sem valószínűsíti, hogy később nem ilyen formában szerepel. A betelepülés pedig aligha magyar környezetbe történt, mivel a magyarság a betelepülőket többnyire a saját nyelvén használt népnévvel jelölte meg, vagy ritkán névköltöztetéssel adott településnév szolgált az új település nevéül (például *Süme*g)-*Prága*, *Karakó*, FNESz.). A névadók ez esetben viszont szlávok voltak, mégpedig feltehetően nem a betelepülő, hanem sokkal inkább a helyben élő szláv népesség. Ezt az valószínűsíti, hogy a névalakban nincs nyoma a nazális magánhangzónak, ami pedig a sziléziai lengyelben megmaradt. Ehhez azonban azt is hozzá kell tenni, hogy a denazalizáció más szláv nyelvekbeli folyamatának időbeli határait illetően sincs egyértelmű álláspontja a szláv nyelvtörténeti szakirodalomnak (vö.

ZOLTÁN 2015: 37–38). *Szelezsény* adatai viszont már magyar névhasználókra utalnak, amit a szókezdő mássalhangzó-kapcsolat feloldása, valamint a hangrendileg kiegyenlített palatális névforma jelez. Figyelemre méltó magyar hangtörténeti szempontból a név [zs] hanggal való átvétele is, amit a későbbi-mai névforma kétségkívül igazol, ugyanis ezt a hangot a korai ómagyar kori forrásokban többnyire az *s* és a *z* betűk váltakozva jelölik. Lipszky-nél *Szelezsény* település.

Knyezsic (1075/+1124/+1217: *Knesecz* ~ *Knesech*, DHA. 1: 213, SZŐKE 2015: 178) neve a Garamszentbenedeki alapítólevélben tűnik fel, amelybe az interpoláció során került be. Első hiteles, eredetiben fennmaradt oklevélbeli említése jóval későbbi (1209: *Chenesis*, Gy. 1: 452). Töve az ősszláv **knędzъ* 'herceg' méltóságnév, amelyből az *-čъ* képzővel alkottak helynevet (ŠMILAUER 1970: 28–32, 106). GYÖRFFY a neve alapján arra gondol, hogy a település fejedelmi birtokközpont lehetett (Gy. 1: 452). KISS LAJOS szerint viszont a köznévszemélynévi használatban szerepel a településnév töveként, amelynek így 'Knázék' jelentése volt (FNESz. *Zsitvakenéz*). Megítélésem szerint a kérdés nyelvészeti érvek alapján nem dönthető el. A szláv denazalizáció folyamata e nevet is érintette, a magyar névalakban nincs nyoma az egykori nazális magánhangzónak. Magyar névhasználókra utal az a körülmény, hogy a szókezdő mássalhangzó-torlódás több ómagyar kori adatban (például a fent idézettben) is inetimologikus bontóhanggal áll, ám végül nem ez a forma vált általános használatúvá a magyarban: Lipszky-nél *Knyezsicz* formában szerepel. A név a magyar [zs] hang története szempontjából is figyelmet érdemel.

Hrussó neve (1293: *Horsov*, Gy. 1: 448) az ősszláv **gruša* 'körte' *-ovъ* képzős formája (ŠMILAUER 1970: 28, 73), amely azt követően került át a magyarba, hogy a szlovák nyelvben a szó elején megtörtént a *g > h* változás. Ez a 12. század folyamán zajlott, és a 12–13. század fordulóján ért véget (KNIEZSA 1938: 373). A 13. század végéről való első névadat és az összes további is magyar névhasználókra utal a szó eleji mássalhangzó-torlódást feloldó magánhangzóval: a *Hurusó*-féle alakok mellett *Hurusó* típusúak is előfordulnak (vö. TÓTH V. 2001a: 203–204). Lipszky-nél *Hrusó* várrom.

Kosztolány neve (1113: *Costelan*, 1253: *Kosztulan*, Gy. 1: 453) az ősszláv **kostel* 'templom' főnévre megy vissza, amely a szlovákban később *kostol* alakban jelentkezik (ŠMILAUER 1970: 96). Ezt a változást tükrözik a név adatai is, az első forma mögött — vegyes hangrendje miatt — nehéz magyar névhasználókat látni. A szláv helynévben a főnévi tőhöz a *-jane* helynévképző kapcsolódott (ŠMILAUER 1970: 31). Lipszky-nél *Kosztolán* település. A szláv *-čъ* képzővel (ŠMILAUER 1970: 32) alakult *Velcsic* neve (1232: *Welchez*, 1270/1279: *Welchuch*, Gy. 1: 484), amelynek tövében KISS LAJOS a *Velek* személynevet azonosítja (FNESz. *Velséc*). A 13. század második feléből való adat második szótagbeli labiális (*ü* ~ *ö*) magánhangzója magyar névhasználókra utal. Ugyanezzel a képzővel alakult

Lédec neve (1253: *Leduch*, Gy. 1: 457), amelynek tövében az ősszláv **lědo* 'irtványföld' földrajzi köznévv kereshető (ŠMILAUER 1970: 111, FNESz.). A második szótag labiális magánhangzója [lédöc] e névben is magyar névhasználókat mutat. A magyar névben itt sincs nyoma az egykori szláv nazális magánhangzónak. Lipszkyánél *Lédecz* település.

A térségben további szláv eredetű településnevek is találhatók, ezek azonban a magyar–szláv nyelvi kapcsolatok vizsgálatához nem adnak közvetlen fogódzókat számunkra.

Nemcsic neve (1156: *Nemcyc*, Gy. 4: 426) a szláv **němьcь* 'német (ember)' töből alakult az *-ьcь* képzővel (ŠMILAUER 1970: 32, 128), és ugyanúgy, mint a korábban említett *Nemcsény*, szlávok közé betelepült német nyelvű népességre utal. Az újabb korban nem említik. Személynévi töből (FNESz. *Malonya*) a szláv *-jane* képzővel (ŠMILAUER 1970: 30) keletkezhetett *Malonyán* neve (+1209/17. sz.: *Molonyan*, 1246: *Molonan*, Gy. 1: 461). Lipszkyánél későbbi változás eredményeképpen *Malonya* (vö. TÓTH V. 2001a: 217). Ezzel a képzővel jött létre *Tapolcsány* neve is, amelyet — elkülönítve a közeli, Nyitrától északra fekvő (Nagy)Tapolcsánytól — többnyire *Kistapolcsány*-nak említenek (1293: *Topolchen parvum*, 1318: *Kustapulchan*, 1358>1364: *Tapolchan*, Gy. 1: 479). A név tövében a szláv **topolь* 'nyárfa' növénynév rejlik (ŠMILAUER 1970: 182, FNESz. *Nagytapolcsány*). Lipszkyánél (*Kis*)*Tapolcsány. Tajna* nevét (+1075/+1124/+1217: *Taina*, DHA. 1: 214, SZŐKE 2015: 199) a Garamszentbenedeki alapítólevél interpolált része tartalmazza, hiteles, eredeti oklevélben csak jóval később fordul elő (1209: *Tayna*, Gy. 1: 479). ŠMILAUER az ősszláv **tajьnь* 'otthoni, hazai' tö származékának tartja (1970: 180). KISS LAJOS — kevésbé meggyőzően — talán az ősszláv **tajati* 'olvad' vagy **tajiti* 'eltitkol' ige származékának mondja (FNESz. *Tajnasári*). Lipszkyánél *Káptalan-* vagy (*Nemes*)*Tajna*.

Babindal neve (1271: *Babyndal*, Gy. 4: 346) bizonyára egy **Babьnь dolь* mikrotoponimára vezethető vissza, arra utalóan, hogy a falu egy kis patak völgyében fekszik. Az ősszláv **dolь* 'völgy' szlovák megfelelője (ŠMILAUER 1970: 56) egy *Baba* előtaghoz kapcsolódott. Ez az előtag bizonyára azonos a zabori oklevélben a Babindallal szomszédos Dovorral összefüggésben említett *Baba* névvel (1111: *Baba pars*, Gy. 4: 376), amelyet GYÖRFFY nem tekint helynévnek, hanem 'anyai, ősi?' értelműnek gondol, igaz, kérdőjellel. KNIEZSA viszont a helynevek között tárgyalja, és a szláv *baba* 'asszony' szóból származtatja (1947–1949: 7). A *Babindal* előtagja ennek vagy a belőle alakult személynévnek, de még inkább egy ezekből létrejött helynévnek a valamihez tartozást kifejező *-ьnь* képzős (ŠMILAUER 1970: 28–31) formája. Lipszkyánél *Babindal* település.

Goloh nevét (1209: *Golluch*, Gy. 1: 445) TÓTH VALÉRIA a szlávból magyarrazza (2001a: 198), a részletek tisztázatlansága miatt azonban inkább a bizonytalan eredetű nevek közé célszerű besorolni. Többféle magyarázat vetődött fel *Ebedec* neve (1322: *Ebedicz*, Gy. 1: 438) kapcsán is (FNESz., TÓTH V. 2001a: 190),

azonban egyik sem igazán meggyőző. Ezek pontosításánál figyelembe kell venni a név egy-egy adattal jelentkező *Ebic* (1324: *Ebyz*) és *Abic(k)* (1324: *Abyck*) változatát is, mivel ezek a későbbiekben is élő formák: Lipszky-nél magyarul *Ebedecz*, szlovákul *Obice*, németül *Obitz*. Az összefüggések megnyugtató tisztázásáig e névformákat helyesebb bizonytalan eredetűnek tartanunk.

Buzsic nevének ([1205–35]: *Busic*, 1294: *Busuch*, Gy. 1: 437) rekonstruálása ugyancsak bizonytalan, eredetét ismeretlennek tekintem, noha FEHÉRTÓI személynévi adatként veszi fel az előfordulásait (ÁSz.). Ismeretlen eredetű *Oszna* (1327: *Ozna*, Gy. 1: 426) és *Ulog* (1323: *Vlog*, Gy. 1: 483) települések neve is, amelyeknek újabb kori előfordulásait nem ismerjük.

A Zsitva felső szakaszának területéről valamivel több mikrotoponimát ismerünk, mint amennyit az alsó völgyéből, ám az időbeli eloszlása ezeknek is igen egyenetlen. A 11. századból, a Garamszentbendeki alapítólevélből a *Zsitva* neve mellett egyedül a *Zsikva* folyónév maradt fenn, a 12. századból is csupán további 2 adattal rendelkezünk, a 13. századból való az adatok zöme (25), és 14. századi újabb 3 adat.

A természeti nevek között a Zsitváé mellett legfeljebb még a *Tribecs* hegység neve (1113: *Trebisc*, az e részben következő nevek további adatait lásd KMHsz. 1., HA. 1: 59–64, HA. 4: 55–69) lehetett olyan, amelyet nem csupán az ezen a vidéken élők, hanem a valamelyest távolabb lakók is ismerhettek. A hegynév az ósszláv **terbi(ti) ~ *trebi(ti)* 'irt' ige *-išče* képzős, 'irtás' értelmű főnévi származékából alakult (ŠMILAUER 1970: 28–31, 180). Később a magyar és a szlovák alakban is a két szótag magánhangzója hangátvetés révén helyet cserélt. A magyar névformában megmaradt a szókezdő mássalhangzó-kapcsolat.

A többi név ismertsége aligha terjedt túl a Zsitva-völgy térségén, sőt jó néhány közülük mindössze csak néhány településen lehetett használatos. E területen belül viszonylag szélesebb körben legfeljebb a több települést átszelő patakoknak, a Zsitva mellékvizeinek a neveit ismerhették. Ezek között többségben vannak azok, amelyeknek a neve szláv eredetű. A *Dervence* (1113: *Dreuenizza*, 1229: *Deruence*) Kosztolány és Lédec felől érkezik a Zsitvába. A név az ósszláv **dervo ~ *drъvo* 'élő fa, erdő' tőből — amelynek szlovák megfelelője a *drevo* — alakult a *-nica* helynévképzővel (ŠMILAUER 1970: 29–31, 53). A legkorábbi adat a név eredeti, szláv hangzását mutatja (de akár már ilyen formában is hangozhatott magyar ajkakon is), a bő évszázaddal későbbi említés azonban többrendbeli hangváltozáson átesett, adaptálódott magyar névformát mutat (vö. TÓTH V. 2001a: 189).

Taszár határában érte el a Zsitvát a *Sztranya* patak (+1209/17. sz.: *Stranya*). A név alapja az ósszláv **storna*, későbbi szlovák *strana* lehet, amely itt leginkább 'hegyoldal' jelentésben szerepelhet (ŠMILAUER 1970: 170). A *Topolnyica* neve (1324: *Thopolnica*) ugyanabból a szláv *topolъ* 'nyárfá' tőből származik, mint a

mellette fekvő *Tapolcsány* település megnevezése, ez esetben viszont a *-nica* képző járult a tőhöz (ŠMILAUER 1970: 29–31). A *Rohozsnica* (1284: *Rasnicha*, 1295: *Rohoznicha*) a vele azonos nevű település és Nemcsény mellett elhaladva balról ömlik a Zsitvába. A név tövében az ősszláv **rogozъ* 'nád' rejlik, ehhez járult hozzá a *-nica* képző (ŠMILAUER 1970: 28–31, 153). A víznév elsődlegességét a település nevéhez képest a név — e névfajta esetében igen gyakori — növénynévi eredete valószínűsíti. Az adatok a szlovákban lezajlott *g > h* változást jelzik, a név magyarba való átkerülésének kérdésére alább térek ki. A három szótagos formák a magyarban a magánhangzóközi *-h-* kiesését követő szótagösszevonást mutatják. E patak jobb oldali mellékveze a *Szinca* (1295: *Scinche*), amelynek tövében talán az ősszláv *sinъ* 'kék' melléknevet kereshetjük, amelyhez az *-ice* képző járulhatott (ŠMILAUER 1970: 29–32, 161), de szóba jöhetnek más szláv többlől való magyarázatok is (vö. TÓTH V. 2001a: 238).

A Zsitva egyik forrásának, a *Zsikvá*-nak a neve (1075/+1124/+1217: *Sikua*) magyar névhasználók nyelvében alakult ki, ugyanis a magyarban nem ritka a *t > k* változás, különösen mássalhangzó-kapcsolatok első elemeként (KISS L. 1999: 83). Ugyanez a vízfolyás — vagy esetleg csak az alsó szakasza — viselhetette a *Kis-Zsitva* (1318: *Kywssytua*) nevet is. *Hecse* településen folyik át a *Hecse-patak* (1275: *Hetche potok*), ennek földrajzi köznév nélküli említését (1234/1364: *fluvius Hecha*) is ismerjük, ez azonban inkább 'Hecse (település) patakja' értelmű lehet. Harsány település vize, a *Kőrös* (1274: *Kevrus*) a magyar *kőrös* fanévből való, s ahogyan a település elsődleges neve is, magyar nyelvű névadókra utal. *Gímes* település patakját — latinra fordított előtaggal — *Kis-Gímes*-nek nevezték (1295: *Parvi Gymus*). Knyezsic határában említi a Garamszentbenedeki alapítólevél interpolált része a *Saracska* patak nevét (1075/+1124/+1217: *Sarraczka*), amelynek nyelvi azonosítása bizonytalan, talán a magyar *sár* földrajzi köznév képzős származéka (TÓTH V. 2001a: 231, SZŐKE 2015: 192–193). A nagyobb patakok nevéhez hasonlóan bizonyára viszonylag szélesebb körben ismerhették a *Csáki út* nevet (1327: *Czhaky ut*) is, amely a Zsitva és a Garam völgyét kötötte össze. Előtagja a Bars vármegyében birtokos *Csák* nemzetségre utal (TÓTH V. 2001a: 186).

A mikrotoponimák jó részét többnyire csak egy-egy település lakossága ismeri. Ebből adódóan az adott névközösség (azaz egy-egy település lakossága) aktuális nyelvhasználatát legközvetlenebb módon ez a helynévfajta tükrözi. Az egyes településekről rendelkezésünkre álló mikronevek a nyelvi eredet tekintetében nagyfokú egyneműséget mutatnak. Egyedül a kiterjedt hegyvidéki területekkel rendelkező Gímes határában találhatók szláv és magyar eredetű nevek is. Kétségkívül szláv eredetű a *Divény* hegy neve (1253: *Dyun*), amely szláv nyelvterületen többfelé előfordul. KISS LAJOS az ősszláv **divъjъ* 'vad' melléknév származékának tartja (FNESz. *Nagydivény*), ebből az *-inъ* helynévképzővel alakulhatott

(ŠMILAUER 1970: 28–31, 55). Etimológiája alapján szláv és magyar eredetű egyaránt lehetne a *Piliske* hegy neve (1253: *Plyska*, 1295: *Piliske*), mivel az alapjául szolgáló szláv tő, a **plěšb* 'kopasz (hegytető)' *pilis* formában a magyarba is átkerült (FNESz. *Pilis*). Az első névadat hangalakja azonban inkább szláv névadókra utal mind a szókezdő mássalhangzó-kapcsolattal, mind pedig a *-ka* (<összláv *-ьka*) képzővel (ŠMILAUER 1970: 28–31, 143). A 13. század végéről való adat palatális hangsora viszont már magyar névhasználókat jelez. Magyar alkotású név a *Szudina-fő* (1295: *Zudynefew*), amelynek előtagja a szláv **studьna*, szlovák *studňa* 'forrás' földrajzi köznévvé (ŠMILAUER 1970: 172), illetve bizonyára egy belőle alakult szláv helynév. Forrás neve lehetett a *Köz-patak-fő* (1295: *Kuzpotocfew*), jellegzetes hegyvidéki mikronév a *Kis-Köved* (1295: *Kuskued*), s ezek mellett még a *Keresztút* (1253: *keruztvth*) nevet ismerjük Gimes határából. Szepcsény lakóinak — noha a település neve szláv eredetű — magyar nyelvűségét mutatják az itteni mikronevek: *Eresztvény*, *Poklos-verem*, *Majs gája* (1234/1364: *Erezthwen*, *Poklos uerem*, *Moys Gaya*). Ez utóbbi névben a személynévi előtag a magyarba is átkerült szláv eredetű *gáj* 'erdő, liget' jelentésű földrajzi köznévhöz kapcsolódhatott (TÓTH V. 2001a: 194, 220).

A magyar nyelvből származó mikronevek többségét olyan településekről ismerjük, amelyek magyar eredetű nevet viselnek. Hizer határában *Hizer-berek* nevű (+1209/17. sz.: *Hizerberek*) erdőt említenek, Bélád határában *Bérc* ([1272–90]: *Beerch*), illetve *Teknős* nevű völgy ([1272–90]: *Tekeneus*) szerepel, továbbá az ismeretlen eredetű nevet viselő *Vitazla* völgy ([1272–90]: *Witazla*). Aha határában *Berek* (1265: *Beruk*) és *Haraszt* (1265: *Harast*) nevű helyeket ismerünk, Harsányon pedig *Szakadat*-ot (1274: *Zakadath*). A Topolnyica patak Keresztúrhoz közeli forrását *Topolnyica-fő*-nek (1293: *Topolniche fev*) nevezték.

5. A fentiekben áttekintettük azokat a helynévi adatokat, amelyek a Zsitva völgyéből a korai ómagyar korból, azaz a 14. század közepe előtti időből fennmaradtak. Ebből az időszakból e nyelvi elemfajtan kívül a térségből csupán személynévi adatokkal rendelkezünk. Ezek tanúsága — sajátos nyelvi jellegük miatt — a tényleges nyelvhasználati viszonyokat illetően jóval kevésbé vehető figyelembe, mint a helyneveké, így vizsgálatuktól eltekintettem. (A nyelvi viszonyok elemzésébe való bevonásukhoz az eddig alkalmazott módszertan jelentős megújítására is szükség volna. Ennek elméleti hátterét a régi magyar személynévadás új szemléletű tárgyalása szolgálhat, amihez lásd TÓTH V. 2016.)

Az alábbiakban a Zsitva völgyének nyelvi viszonyait tehát a helynevek tanúsága alapján kísérelhetjük meg jellemezni. Ehhez kiindulásként célszerű áttekinteni azokat az eredményeket, amelyeket e témában a magyar tudományosság — elsősorban a nyelvtudomány és a történettudomány egyes részdiszciplínái — az eddigiekben közzétettek. Összességében megállapítható, hogy ezek az ismeretek meglehetősen gyérek és bizonytalanok, továbbá bizonyító anyagukat illetően is

szegényesek s olykor elavultak. Meg kell jegyeznünk, hogy a korábbi munkák — általában is és nem csak e térségre vonatkozóan — többnyire etnikumokról szólnak, de valójában nyelvekről, nyelvhasználókról fogalmaznak meg következtetéseket. Ez a leegyszerűsítés nem veszi figyelembe az etnikum és a nyelv bonyolult összefüggésrendszerét, ám ezt egy évezred időtávlátásban nem is könnyű megtenni. Mivel az etnikumokra vonatkozó korábbi vizsgálatok is jórészt helynévanyag alapján folytak, ezért ezek megállapításait összevethetőnek tartom az általam hangsúlyozottan nyelvi síkon elvégzett vizsgálatok eredményeivel.

E kérdésben KNEIEZSA ISTVÁN kutatásai játszottak meghatározó szerepet. A Magyarország népei a XI. században című munkájában közölt eredményeire és az ott alkalmazott módszereire alapoznak a későbbi munkák is. KNEIEZSA a 11. századi Bars vármegyei viszonyokról azt állapította meg, hogy „a tiszta magyar nyelvterület” északi határa a Zsitva melletti Verebély és a Garam melletti Bars vonalán húzódott, s e vonaltól északra „egy széles sávot találunk, amelyen egyes magyar-tót lakosságot igazolhatunk” (1938: 376). A Nyitra és a Zsitva közti területen ez a egyes sáv Lédec, Knyezsic és Aranyosmarót magasságáig terjedt. A 11. századi nyelvi helyzetre vonatkozó megállapításait 17 helynévi adatra alapozza, ezek közül azonban csupán négy való a 11. századból, a Garamszentbenedeki alapítólevélből, további négy a 12. század legelejéről, a zabori oklevélből, a többi név csak a 12–13. században fordul elő először (közülük kettő a Garamszentbenedeki alapítólevél interpolált részében). Az adatok nagy része településnév, de négy víznév és egy hegynév is van közöttük. KNEIEZSÁNál kilenc név igazolja a magyarság jelenlétét (*Keszi, Gyarmat, két Kürt, Besenyő, Füss, Zsitva-tó, Tormás, Saracska*), hat a szlávokét (*Kosztolány, Knyezsic, Taszár, Zsitva, Dervence, Tribecs*), kettő pedig mindkét nyelv jelenlétére bizonyítékként szerepel (*Marót, Lédec*).

GYÖRFFY GYÖRGY a történeti földrajzában csupán azt állapítja meg, hogy „a helynevek tanúsága szerint szláv lakosság főként az erdő és a síkság peremvidékén élt” (Gy. 1: 414). Ennek igazolására 15 szláv eredetű nevet sorol fel (*Zsitva, Tribecs, Dervence, Topolnyica, Rohozsnica, Kosztolány, Lédec, Tapolcsány, Knyezsic, Kelecsény, Nemcsény, Taszár, Szelepcsény, Tajna, Verebély*), további kettőhöz pedig kronológiai értéket is hozzákapcsol: *Szelecsény* korai adatának az általa összsláv nazális magánhangzóra visszavezetett nazálisa szerinte „igen korai szláv telepítésre mutat, ami vagy a X. századi kalandozó hadjáratokkal, vagy István király hospes-telepítéseivel hozható kapcsolatba” (i. h.). Hasonló korú telepítés emlékének tartja (Aranyos)Marót nevét is. A Zsitva alsó völgyéről pedig azt állapítja meg, hogy „A magyarság 900 táján foglalta el a Kisalföldet és a D-i lankás-sík vidéken telepedett meg.” (i. h.). Ezt az állítást azonban konkrét érvekkel nem támasztja alá. Másutt — egy kissé más hangsúlyokkal — az alábbiakról szól: „A helynévanyag tanúsága szerint a síkvidék zömmel magyar, a hegyvidék

túlnyomórészt szláv lakosságú; vegyes lakosság élt a hegy és síkság érintkező területén és a nagy folyók völgyében” (Gy. 1: 423).

KISS LAJOS az Árpád-kori Magyarország földrajzi és társadalmi arculatát áttekintő tanulmányában lényegében véve megismétli GYÖRFFY idevágó megállapításait, csupán annyit módosít azokon, hogy *Verebély* nevét kiiktatja a szláv eredetű, szlávokra utaló nevek közül (1988).

Elméleti szempontból e kérdéskörben KRISTÓ GYULÁnak a középkori Magyarország nem magyar népeit bemutató monográfiája a legtanulságosabb. Az északi hegyvidék népesedési viszonyairól általában véve azt állapítja meg, hogy „Itt a szlávság egy része túlélte a magyar honfoglalást, és a 11. századtól kezdődően erre a szláv etnikumra rétegződött rá az egymásra torló telepítések révén az újabb és újabb szláv népesség.” (2003: 90). Ezt a helyzetet Bars vármegyére vonatkozóan is érvényesnek mondja, mivel szerinte „Barsban szintén megtalálható a magyar honfoglalás előtti időre visszavezethető, de legalábbis igen korai szláv helynévréteg” (2003: 95–96). Arról azonban nem szól, hogy az itt megadott időhatárok (a honfoglalás előtti és azt követő „igen korai” időszak, illetve a 11. század mint a betelepítések kezdete) milyen tényezők alapján állapíthatók meg, de vélhetően nyelvészetiekre gondol, mivel az „igen korai szláv helynévréteg”-et említi mintegy bizonyítékként. Arról is szól, hogy a megye legészakibb részének szlávokkal való betelepítése már „korán (alkalmasint a tatárjárást megelőzően) elkezdődhetett” (2003: 96). Ehhez szláv eredetű településneveket (*Hrussó, Ebedec*) hoz fel igazolásként. Az itteni telepek jó részét a betelepülőkhöz köti, de véleménye szerint néhány a szláv őslakossághoz is kapcsolható. Kronológiai vonatkozású állításaihoz azonban egyetlen esetben sem fűz bizonyító adatokat vagy más magyarázatokat.

Ezt annál is inkább furcsának vélhetjük, mivel munkájában az itteni szlávokkal kapcsolatos problémát általánosságban az alábbiak szerint látja: „A nagy dilemma tehát az, hogy miként tudjuk elválasztani az »őslakosokat« és a bevándorlókat. Zsinórmérték vagy afféle különleges mágnes, amely automatikusan jelzi ezt, nem áll rendelkezésünkre.” (2003: 89).

Ez utóbbi gondolattal teljesen egyetértve az alábbiakban megpróbálom felvázolni azt a képet, amelyet a Zsitva völgyének korai ómagyar kori nyelvi viszonyairól az akkori helynevek alapján meg tudunk rajzolni.

6. A fentiekben elvégzett elemzések alapján egyértelműen megállapítható, hogy a Zsitva völgyében található korai ómagyar kori helynevek szláv és magyar nyelvű népesség jelenlétére utalnak. A nevek alapján meg lehet kísérelni, hogy meghatározzuk ezek területi és egymáshoz való kronológiai viszonyát s lehetőség szerint mindezek időbeli változását is. Ez a nevekben megmutatkozó nyelvi kölcsönhatások elemzésével valósítható meg leginkább.

A nevek keletkezési idejéről sajnos nem tudunk nyilatkozni, azaz abszolút kronológiát nem tudunk felállítani, mivel nincs olyan eszközünk, amelynek a segítségével az ómagyar kori nyelvi elemek — jelen esetben helynevek — létrejöttének az idejét pontosan meg lehetne határozni. Következtetésünk alapjául csakis a rendelkezésünkre álló adatok szolgálhatnak, mivel nem fogadhatjuk el azt a helynevekre vonatkozóan kialakított, korábban általánosan alkalmazott felfogást, amely bizonyos névtípusokhoz — a bennük megmutatkozó szemantikai és részben morfológiai jegyek alapján — valamiféle általánosan érvényes, az adatolástól független kronológiai paramétereket rendel hozzá (ehhez lásd HOFFMANN–TÓTH 2016).

Nagyon óvatosan lehet csak alkalmaznunk azt az általános nyelvtörténeti alapú módszertani eljárást is, amely a nevekben feltárható hangtani, morfológiai, lexikális jelenségeket a kronológiai meghatározás biztos, megingathatatlan alapjának tekinti, mivel ezeket az általános ismereteket is magából a forrásanyagból vonta le következtetésként korábban a tudományos elemzés. Ha pedig ezek fényében értékeljük (újra) az adott esetben vizsgálat alá vont adatokat, akkor a felhasznált tudásanyagot sem tudjuk meghaladni, vagyis elzárjuk az általános nyelvtörténeti tudásunk folyamatos korrekciójának a lehetőségét, éppen azt, amit az adott esetben elvégzett és ehhez hasonló vizsgálatok révén gondolunk megvalósíthatónak. Legtöbb eredménnyel ennek következtében az adatok egymáshoz való viszonyításának, szembesítésének a módszere kecsgett bennünket.

A Zsitva völgyét a magyar, illetve a szláv nyelvből származtatható helynevek alapján meglehetősen határozottan elkülönülő két térségre oszthatjuk. E két terület határa Verebélytől kissé északra található, s nagyjából kelet–nyugati irányban szeli ketté a folyóvölgyet. Ezt — ahogyan fentebb láthattuk — lényegében így állapította meg KNIEZSA ISTVÁN is, majd az ő nyomán bővebb adatállománnyal alátámasztva GYÖRFFY GYÖRGY is igazolta. Ez a két térség — amint azt írásom bevezető részében is jeleztem — természetföldrajzi szempontból is eltérő jellegű, aminek a középkorban az ott élők életmódjára is meghatározó befolyása lehetett.

A folyó völgyének alsó, déli térségében a *Zsitva* nevének kivételével csakis magyar eredetű helynevek (településnevek és mikronevek) találhatóak. Még a bizonytalan eredetűek (*Fedemes*, *Örs*) is kétségkívül a magyarból valók, mindössze két településnevet minősíthetünk ismeretlen eredetűnek (*Peced* ~ *Peted*, *Oboz*), de ezek megfejtése is — az egynemű névkörnyezetük alapján — valószínűleg a magyar nyelvben kereshető leginkább. Paradox módon a két betelepülő népességre utaló településnév (*Besenyő*, *Tót*) is a magyar nyelvű környezetet igazolja, az ide betelepülők nyelvi helyzetéről azonban nincs tudomásunk, az utóbbi települést később nem is említik a források.

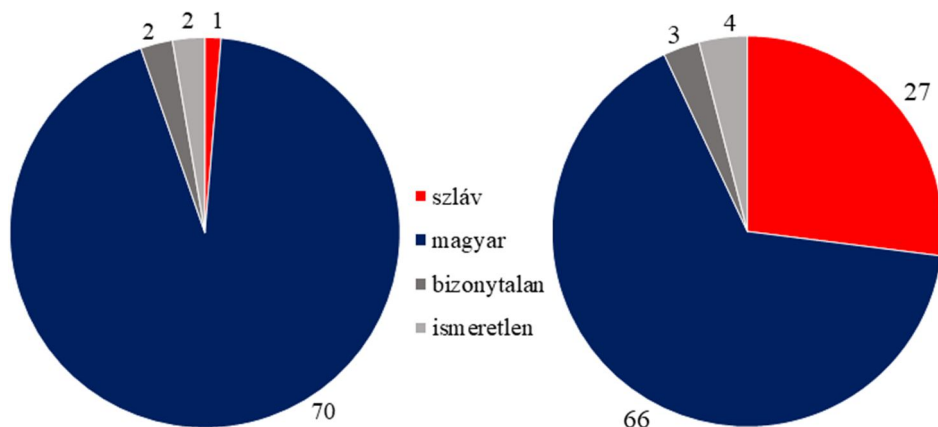
Az első forrásadatok ebből a térségből 1075-ből, a Garamszentbenedeki alapítólevél 11. századhoz köthető részéből valók, ám ezek a magyarság itteni megtelepülésének idejére vonatkozóan aligha szolgálhatnak támpontul. Erről a kérdésről nyelvi adatok, nyelvészeti módszerek alapján sajnos nem tudunk nyilatkozni.

Leginkább abban bízhatunk, hogy a térség korabeli régészeti anyagának az itteni nyelv- és névtörténeti elemzéshez hasonló szisztematikus áttekintése nyújt majd olyan megbízható, korszerű ismeretanyagot, amit aztán megkísérelhetünk összekapcsolni a nyelvi adatokból származó információkkal.

A *Zsitva* nevének szláv eredete és környezetének magyar nevei önként kínálják azt a lehetőséget, hogy ezt a névmintázatot esetleg megfeleltessük a Bakonyalján tapasztaltaknak. Ott is azt állapítottuk meg ugyanis, hogy a szláv eredetű nevet viselő patakok (*Gerence, Tapolca, Bitva, Torna*) völgyében — legfeljebb egy-két, többnyire bizonytalan kivételtől eltekintve — magyar településnevek találhatóak. Ez a névmintázat ott kétségtelenül arra utal, hogy a magyarság rátelepült a térségben talált szláv nyelvű népességre, amely aztán később nyelvben magyarrá vált. Vajon nem ugyanez vagy ehhez hasonló folyamat zajlott-e le a *Zsitva* alsó völgyében is?

Ez a lehetőség nem zárható ugyan ki, de a névmintázatok lényeges különbségei alapján nem is nagyon valószínűsíthető. A *Zsitva* nevet ugyanis — a továbbiakban kifejtettek szerint — feltehetően nem ebben a térségben, hanem ettől északabbra ismerhette meg a magyarság az ott élő szláv nyelvű népességtől: a folyónév szláv eredete alapján tehát a völgy alsó térségében nem kell szláv nyelvű lakosságot feltennünk. Minthogy emellett a kisebb folyóvizek nevei is mind a magyar nyelvből valók (*Tormás, Nagy-ér, Szék-ér, Lüle pataka*), nincs okunk azt feltételezni, hogy a *Zsitva* alsó völgyében a magyarság bármilyen ott élő más nyelvű népességre települt volna rá.

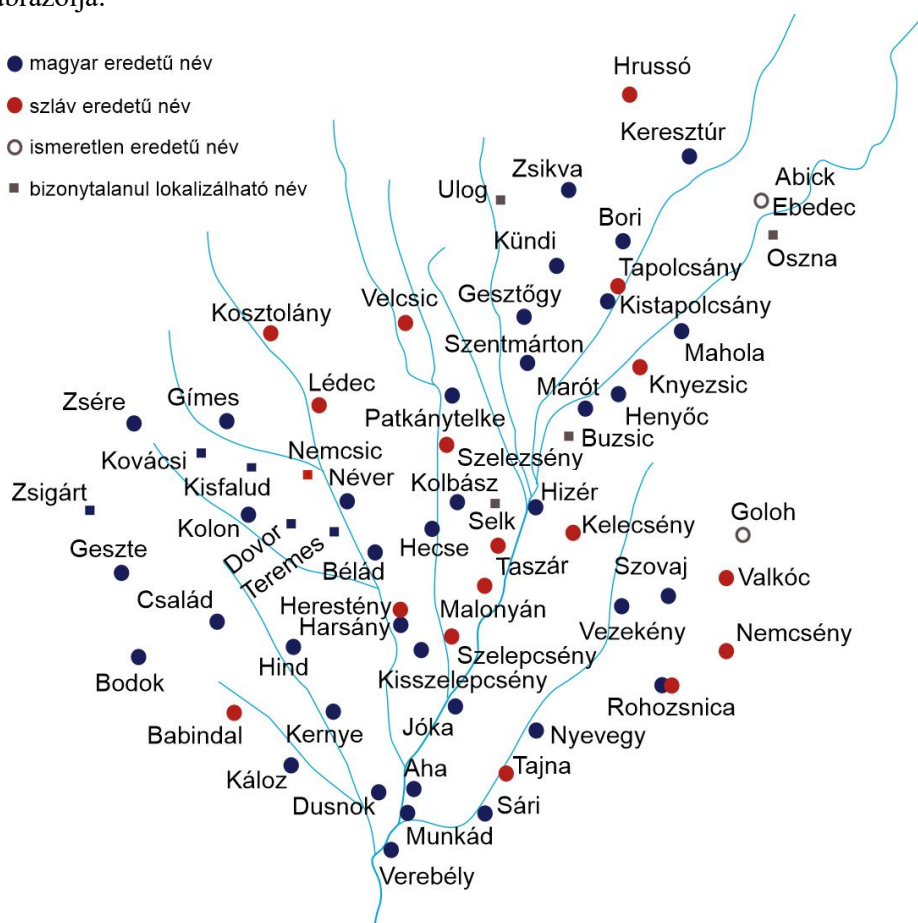
A magyar és a szláv eredetű nevek viszonya szempontjából teljesen más helyzetet tapasztalunk a *Zsitva* felső völgyében, beleértve az itteni mellékvizeinek a völgyeit is. A két névréteg arányait a *Zsitva* alsó és felső völgyében az alábbi két diagram mutatja.

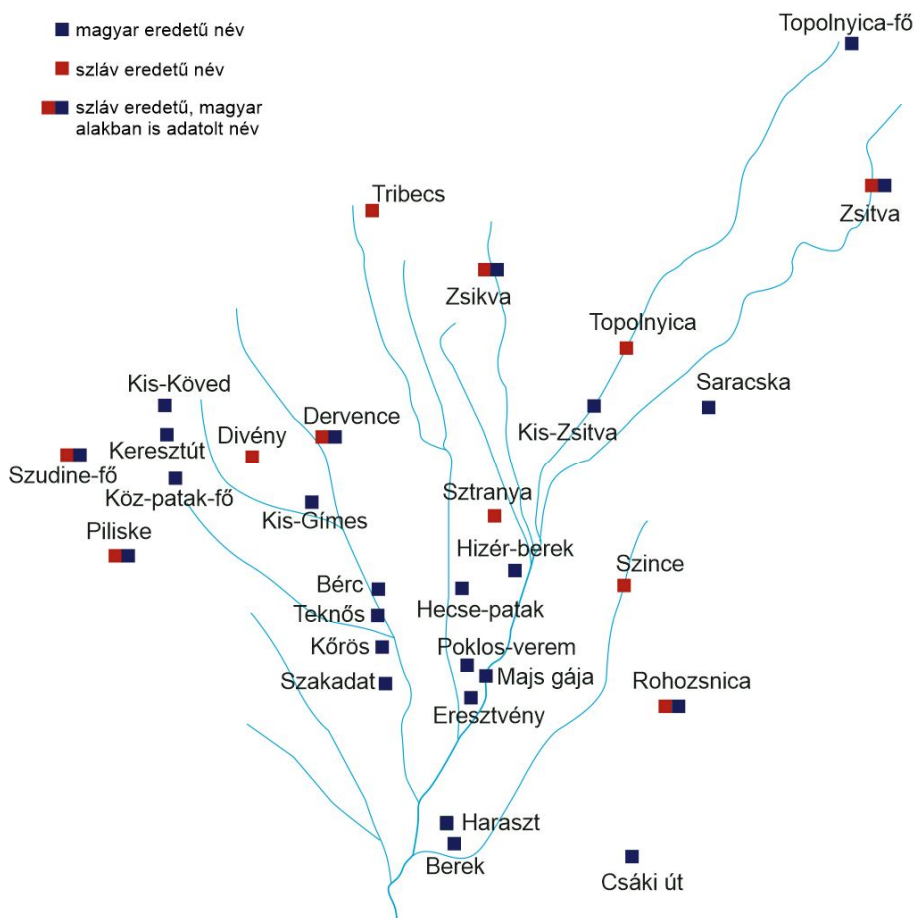
2. ábra. A magyar és a szláv eredetű nevek viszonya a *Zsitva*-völgy alsó (1. diagram) és felső (2. diagram) részén

A Zsitva felső térségében tehát magyar és szláv eredetű nevek is találhatóak, s a korai ómagyar kor egészére vonatkozóan a magyar nevek száma csaknem a két és félszerese a szlávokénak. Erről a területről nemcsak a ránk maradt nevek száma nagyobb, hanem valamivel több településről (65) is tudomásunk van, mint a folyó völgy jóval hosszabb alsó részén (53).

Amint azt a *Zsitva* nevének elemzése kapcsán jeleztem, szemantikai tartalma alapján valószínűsíthető, hogy a víznév itt, a felső völgy délebbre eső szakaszán, a Verebély és Marót közti részen keletkezhetett. Ezt a feltevést a szláv eredetű településnevek térbeli eloszlása és valamelyest az adatolásuk kronológiai paraméterei is alátámasztják. A 3. és 4. ábra két térképe a Zsitva felső völgye szláv és magyar eredetű településneveinek, illetve természeti neveinek a megoszlását ábrázolja.

3. ábra. A Zsitva felső völgye korai ómagyar kori településneveinek eredetbeli megoszlása

4. ábra. A Zsitva felső völgye korai ómagyar kori természeti neveinek eredetbeli megoszlása

A jelzett szakaszon több szláv eredetű településnév szerepel (*Taszár, Maholány, Szelepcsény*), továbbá Marót mellett északra *Knyezsic*, de ide vonható a folyóhoz egészen közel fekvő *Kelecsény* is. A térség adatolási viszonyai között ezek kifejezetten korai előfordulású neveknek számítanak: 1075 és 1209 között említik őket először. A Zsitva más szakaszán szlávból származó településnevet egyáltalán nem is találunk (legfeljebb a bizonytalan etimológiájú *Ebedec ~ Ebic* neve jöhet szóba az itt említettektől kissé északra). Mindez megítélésem szerint azt is jelzi egyúttal, hogy a Zsitva völgyébe megérkező és itt megtelepülő magyarság ebben a térségben találkozhatott először a szlávssággal, és vette át tőlük a *Zsitvá*-nak és a szlávok településeinek a megnevezéseit.

A két nép találkozásának az idejéről nyelvészeti eszközök segítségével nem tudunk semmi közelebbit mondani (az adatolás ebben a kérdésben is csupán mint

ante quem meghatározás vehető figyelembe). Ez esetben is a régészeti és a helynévi adatok tanulságainak az összevetésétől remélhetünk pontosabb ismereteket. Ennek jelen esetben nem csupán településtörténeti jelentősége lehetne, hanem fontos magyar hangtörténeti tanulságokkal is járhatna, mégpedig a [zs] hang történetét illetően. A [zs] hang ugyanis a magyar hangtörténetírás egybehangzó véleménye szerint idegen nyelvi (főleg szláv) átvételek hatására honosodott meg a magyar nyelvben, amelyhez belső nyelvi jelenségek (szótagszerkezeti változások, a zöngéesség szerinti hasonulás) is hozzájárulhattak (BÁRCZI 1958: 112, E. ABAFFY 2003: 313–314, GERSTNER 2018: 115–116). A [zs] magyar nyelvbeli megjelenésének az idejével kapcsolatban a szakirodalom — források híján és a hangjelölési problémáiból is következően — nem nagyon foglal állást, de inkább azt sugallja, hogy ez hosszabb, elhúzódó folyamat lehetett. Az a körülmény, hogy a *Zsitva* neve a magyarban [zs]-vel hangzik, azt jelzi, hogy a magyarba ez a név ezzel a hanggal került be a szlávból, és nem hanghelyettesítéssel történt az adaptációja. A korai adatok a helyesírás kiforratlansága miatt e kérdésben nem mérvadók, ugyanis a magyar helyesírásban sokáig nem különült el a [zs] és az [s] hangjelölése. Az érintkezés idejének a meghatározása tehát a [zs] magyar nyelvbeli — legalábbis az itteni nyelvjárásbéli — meglétének a kérdésében is perdöntő lehetne. Ez a problémakör érinti a [zs]-t tartalmazó további Zsitva-völgyi helynevek (*Knyezsic*, *Szelezsény*, *Zsikva*) ügyét is.

Az a körülmény, hogy a Zsitva felső völgyében a szlávok a magyarok betelepülését megelőzően is jelen volt, aligha lehet kérdéses. Ezt a *Zsitva* nevének átvételén kívül elsősorban az itteni folyónevek szláv eredete bizonyítja. Közülük legjelentősebb a Bars és Nyitra vármegye között határként szereplő *Dervence*, amelynek a felső folyása mentén fekvő három település (*Kosztolány*, *Lédec*, *Nemcsic*), valamint a velük határos *Velcsic* neve szláv eredetű. Ebbe a szláv névkörnyezetbe sorolható a térséggel nyugatról szomszédos Gimes határában említett két szláv eredetű hegynév, a *Divény* és a *Piliske* is, valamint a *Dervence* forrásvidékénél fekvő *Tribecs* hegység neve.

A folyóvölgy alsó részén magyar településnevek (*Néver*, *Bélád*, *Harsány*) utalnak a betelepülő magyarságra. A víznév átvételéből arra következtethetünk, hogy az itteni szláv telepek régebbiek a magyarokénál. A *Dervence* völgyének és a *Zsitva* völgyének fentebb említett szláv nevű települései között fekszik *Szelezsény*, amelynek a neve — mint azt korábban bemutattam — sziléziai betelepülőkre utal. E betelepülés a magyarság itteni megjelenését megelőzően történt, amit a falu — nyilvánvalóan a környező népesség által adott — nevének szláv eredete jelez. A szlávok korai ittlétére utal a falu határában folyó *Sztranya* patak szláv eredetű neve is.

A *Dervence* folyásától nyugatra, a Nyitra vármegyéhez tartozó részen magyar eredetű településneveket találunk, és magyarok (a fenti kettő kivételével) az itteni

mikrotoponimák, köztük a víznevek (*Körös, Kis-Gémes, Köz-patak*) is. A településnevek között az egyetlen szláv eredetű név *Babindal*-é, amely mikronévből keletkezett, és egy feltehetően magyar eredetű *Baba* településnévre megy vissza. Ennek igazolása azonban további településtörténeti vizsgálatokat kíván. Ez esetben *Babindal* neve a magyarok közé betelepülő szláv népességre utalhat ugyanúgy, mint a közeli *Herestény*-é is (ezt lásd alább). A Szelezsénnyel szomszédos *Maróti* neve ugyancsak szláv betelepülőket jelez, a településnév magyar népnévvel (*morva*, illetve *maróti*) való megjelölése azonban azt mutatja, hogy a morva telepések ide már magyar környezetbe érkeztek.

A Zsitva mentén található, szláv eredetű nevet viselő, fentebb tárgyalt települések térségéhez közvetlenül kapcsolódik a Zsitva mellékvizének, a szintén szláv nevű *Topolnyicá*-nak a völgye. A vízneven kívül a folyó mellett fekvő *Tapolcsány* neve is a szlávból való, mindkettő — kései adatolásuktól függetlenül — arra utalhat, hogy a szlávok ezen a területen is megelőzhette a magyarságot. Ha ez nem így lett volna, nem tudnánk választ adni arra a kérdésre, hogy a környékbeli magyar nevet viselő települések vélhetően magyar nyelvű lakossága kitől vette volna át a folyóvíz szláv eredetű nevét. A térség legészakibb településének, *Hrussó*-nak a neve talán csak azt követően került át a magyar nyelvbe, hogy lezajlott a szlovák *g > h* változás. Ez pedig valószínűleg azt jelzi, hogy a település esetleg csak a 12. század után létesülhetett, ugyanis a szomszédságában található magyar nevet viselő *Zsikva* településre már a 11. század végéről van adatunk. Ha *Hrussó* már ekkor létezett volna, a neve [g]-vel kezdődő formában került volna át a magyarba. A név magyar adaptációját változatos alakok (*Hurusó, Hursó*) jelzik. Ez esetben sem lehet azonban kizárni azt a lehetőséget — amelyet alább, a *Rohozsnica* név kapcsán mutatok be —, hogy a település korábbi ennél, és a *h*-val kezdődő névforma a folyamatos nyelvi érintkezés révén rögzült a magyar nyelvben. A víznevek esetében ez azonban talán valamivel nagyobb eséllyel vehető fel.

A Zsikva baloldali mellékvizeinek, a szláv eredetű nevet viselő *Rohozsnicá*-nak és a *Szincé*-nek a völgyében ugyancsak találunk szláv eredetű településneveket (*Valkóc, Nemcsény, Tajna* és esetleg *Rohozsnica* település). A víznevek tanúsága arra vall, hogy a szlovákok ezen a területen is jelen lehettek már a magyarok megjelenése előtt. A hagyományos nyelvtörténeti felfogás szerint gondolkodva — és elfogadva a szlovák *g > h* változás időszakának a 12. századot — a *Rohozsnica* név átvételét a legkorábban a 12–13. század fordulójára vagy legfeljebb a 12. század második felére tehetnénk. Ez azt is jelenti, hogy a magyarság itteni megjelenésének idejét is erre az időszakra kellene helyezniünk, aminek a környékbeli magyar eredetű településnevek legkorábbi, a 13. század elejétől adatolható előfordulása meg is felelne. (A tágabb környezetben ugyanakkor jóval korábban megjelennek a magyar településnevek.) Ez a fajta nyelvtörténeti gondolkodás

azonban valójában nem vesz tudomást arról, hogy az egymással tartósan szomszédságban élő nyelvek használói — döntően egy kétnyelvű réteg közvetítésével — folyamatosan kapcsolatban állnak egymással. Így például a kérdéses nevet akár már korábban — amikor a szlávban még [g]-vel hangzott — is átvehette a magyarság, de a folyamatos nyelvi kapcsolat révén a szlovák nyelvbeli hangtani módosulását követhette a magyarok által használt forma hangalakjának a megváltozása is.

Ez az érvelés elsőre akár ellentétesnek is tűnhet azzal a megközelítéssel, amellyel a *Zsitva* nevének [zs]-vel való átvételét magyaráztam, valószínűtlennek tartva egy korábbi, hanghelyettesítéssel való átvétel lehetőségét. A *Zsitva* esetében azonban a nevet átvevő és használó magyarság jelentős csoportja — lényegében a folyóvölgy alsó szakaszán élők — nem volt közvetlen kapcsolatban szlávokkal. Ugyanez magyarázza (ráadásul ugyancsak a $g > h$ változás eseteként) a *Garam* nevének magyar nyelvű alakját is: a magyar nyelvhasználók szélesebb köre az átvételt követően már nem állt nyelvi kapcsolatban az átadó szláv nyelvű népeiséggel, ezért a magyar névalakban nem érvényesült a szlovákban később lezajlott $g > h$ változás (a *Garam* nevéhez lásd FNESz., TÓTH V. 2001a: 195–196, SZŐKE 2015: 169–170).

Az a nyelvi kölcsönhatás, amely a *Rohozsnica* alakulásában feltehető, de nem adatolható, más oldalról adatokkal is igazolható *Herestény* település névváltozataiban. A falunak a 13. század végéig csak a magyar eredetű *Harsány* nevet ismerjük, mégpedig magyar névkörnyezettel, vagyis két itteni magyar mikronévvvel (*Körös*, *Szakadat*) és a szomszédos települések magyar eredetű neveivel (pl. *Bélad*, *Néver*, *Hind*, *Bodok*, *Család*) együtt. A századforduló környékén azonban feltűnik a szláv eredetű *Harascán* ~ *Harast'an* név is, amely szláv növénynévből való képzés, de kialakulására hathatott a település magyar nevének a hangzása is. Már ezzel egy időben jelentkezik a név *Herestény* változata is, amely a magyar nyelvben lezajlott hangtani adaptációt jelez. A *Harsány* névforma később nem is fordul elő. Mindezek alapján valószínű, hogy a magyarok mellé itt szlovákok települtek, és ezt követően a két nyelvközösség egymással nyelvi kölcsönhatásban élt, s ez alakította — egymáshoz igazodóan — a település nevének módosulásait. Ugyanilyen jellegű nyelvi kapcsolatra utalhat az is, hogy *Taszár* neve sokáig váltokozva tűnik fel eredeti szláv (vegyes hangrendű) alakjában s emellett magyar nyelvű palatális és veláris formában is.

Amint azt már korábban jeleztem, nyelvészeti bizonyítékaink, érveink nincsenek arra vonatkozóan, hogy a magyarok mikor népesítették be a Zsitva felső völgyét. Az azonban figyelemreméltó körülmény, hogy e térség legészakibb, hegyvidéki részén már 1075-ben feltűnik *Zsikva* település, amelynek a neve nagy valószínűséggel magyar névadókra utal. A *Zsikva*, a *Topolnyica* és a *Zsitva* itteni szakaszának környezetében néhány kivétellel magyar eredetű településnevek

szerepelnek. A Dervencétől nyugatra fekvő, már korábban említett nyitrai részek mellett ez a térség mutatja a magyarság felső Zsitva-völgybeli jelenlétének legnagyobb sűrűségét. A többi térségben, a Dervence és a Zsikva közötti sávban és ennek délkeleti folytatásában, a Rohozsnica vidékén azonban vegyesen fordulnak elő magyar és szláv eredetű helynevek. Ahogyan a fentebb mondottakból kitűnik, a szlávok itt jórészt megelőzték a magyarságot, és a betelepülő magyarok a szláv települések közötti területeken hozták létre falvaikat.

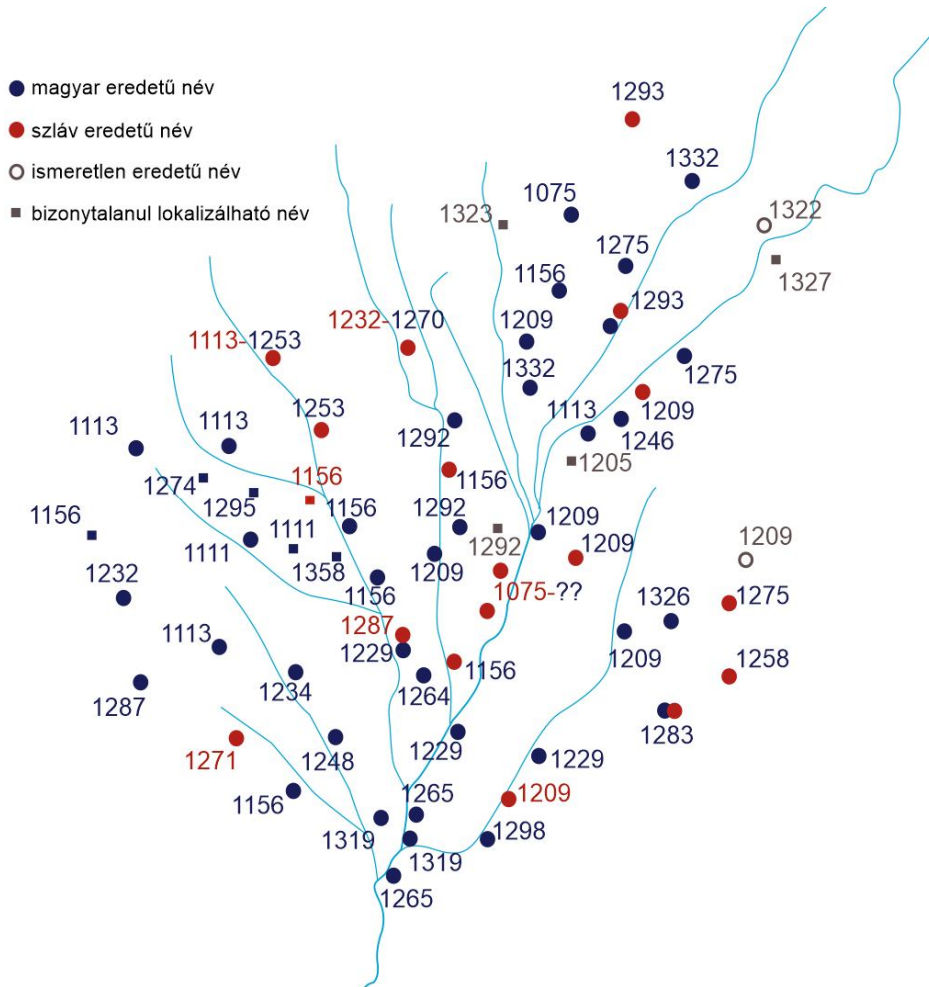
A korábban hivatkozott munkáimban hasonló helyzetet mutattam be a Bakonyalja térségben, ám ott a magyarság nem vette át a kétségkívül ott élő szlávok településneveit, hanem maga nevezte el a falvait. Az itteni felső Zsitva-völgyi névmintázat viszont egymás mellett tartalmaz szláv és magyar településneveket is. Erre a nyilvánvaló különbségre egyelőre nem tudok magyarázatot adni. Ennek oka lehet időbeli eltérés, az adott nyelvhasználói csoportok létszámában mutatkozó különbség, de akár más, például birtoklástörténeti jellegű tényezők is meghúzódnak mögötte. Az okok feltárásában segítséget nyújthat az, ha további térségek névmintázatait hasonló módszerrel szintén áttekintjük. A kérdéskörben meghatározó jelentősége lehet a történettudományi és a régészeti kutatások legújabb eredményeivel való összevető elemzéseknek is.

A magyarok jelenlétét ezen a területen az itteni szláv eredetű további településnevek magyar nyelvi adaptációja is meggyőzően mutatja. Csaknem minden olyan név esetében jelentkezik valamilyen jellegzetes magyar hangtani változás, amelynek eredeti szláv hangszerkezete eltér a magyar nyelvben szokásos formáktól. Hat névben mutatható ki hangrendi kiegyenlítődés (*Szelepcsény, Kelecsény, Nemcsény, Szelezsény, Kosztolány; Dervence*), ugyancsak hat esetben pedig — olykor csupán ideiglenesnek mutatkozva — szó eleji bontóhang betoldódása (*Szelepcsény, Szelezsény, Knyezsic, Hrussó; Dervence, Piliske*). Előfordul emellett a második szótag magánhangzójának labializációja (*Velcsic, Lédec*), a második szótag magánhangzójának kiesése (*Zsitva*), inetimologikus mássalhangzó betoldása (*Nemcsény*), magánhangzóközi [h] kiesése (*Rohozsnica*), $t > k$ változás (*Zsikva*), helynévképző adaptációja (*Valkóc*), morfémanak felfogott névégződés elvonása (*Szelepcse*). Néhány olyan névben nincs csak nyoma a hangtani adaptációnak, amelynek a hangzós jellege mindenben megfelel a magyar nevek hangtani struktúrájának (*Malonyán, Tapolcsány, Tajna, Nemcsic, Babindal; Topolnyica, Szince*). Csupán két olyan nevet találunk, amelyben nem következett be olyan jellegű hangtani adaptáció, amely a többi név változása, illetve általános hangtörténeti tapasztalatok alapján várható lenne (*Tribecs, Sztranya*).

Megjegyzendő az is, hogy a nevek túlnyomó többsége már első említésekor a magyar nyelvi adaptáció révén kialakult formájában szerepel. Ettől csupán néhány esetben van eltérés: a Zsitva jobb oldali mellékvizeinek felső szakasza mellett fekvő *Kosztolány* és *Velcsic* neve előbb szláv alakban szerepel, és csak később

tűnik fel magyar formában. Ez esetleg — a települések földrajzi helyzetével is összeegyeztethető — későbbi névátvételt is jelezhet.

Az 5. ábra térképén a felső Zsitva-völgy korai ómagyar kori településneveit a forrásokban való feltűnésük évével jelöltem meg. Pirossal szerepelnek a szláv, kékkel a magyar nyelvű névhasználókhoz köthető, szürkével a bizonytalan, ismeretlen eredetű nevekre vonatkozó évszámok. A szláv eredetű nevet viselő, piros körrel megjelölt települések mellett szereplő kék színű évszám azt jelzi, hogy a név csakis magyaros formában tűnik fel a forrásokban. A szláv eredetű neveknel kötőjellel összekapcsolt piros és kék színnel jelölt évszám pedig azt mutatja, ha szláv és magyar alakban is feltűnik a név.

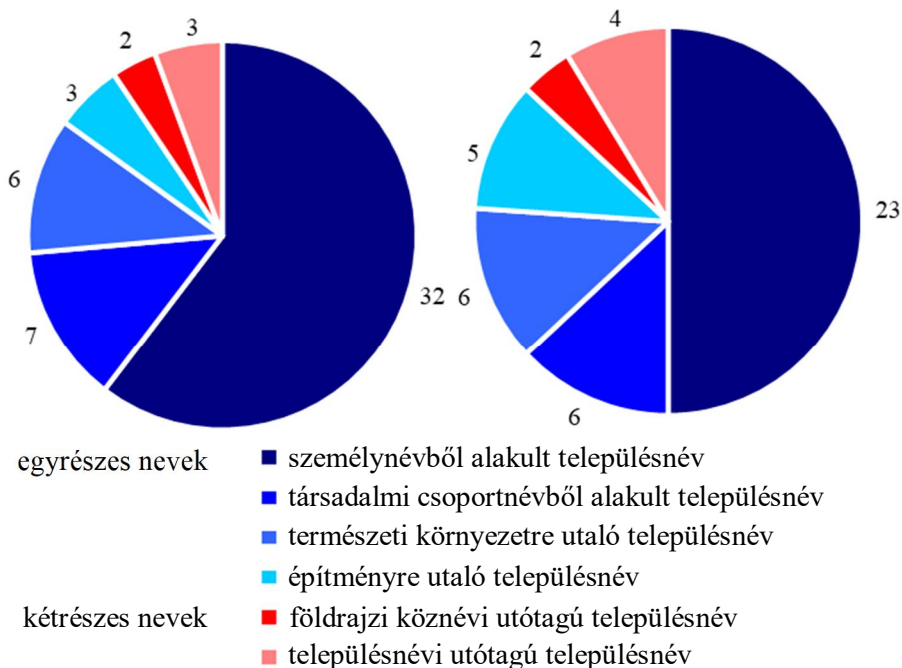

5. ábra. A Zsitva felső völgyében feltűnő településnevek kronológiája eredetbeli rétegek szerint

A fentiekkel kapcsolatban felmerülhet az a kérdés, hogy a szláv nevek magyar nyelvi adaptációjára vajon milyen nyelvhasználoi környezetben kerülhetett sor. Erre általános szocioonomasztikai ismeretek alapján adható elvi jellegű válasz. A nevek átvétele megtörténhetett olyan helyzetben, hogy az adott településen szláv és magyar nyelvű lakosság is élt. Megtörténhetett másrészt a névadó szláv népesség nyelvcsereje, magyar nyelvűvé válása révén is. Mindezek mellett az is elképzelhető, hogy egy-egy szlávok lakta település neve a környező településeken élő magyarság nyelvében adaptálódott. Az oklevelek létrehozásában közreműködő írnokok a Magyar Királyság nyelvi presztízsvizonyainak megfelelően többnyire magyar nyelven rögzítették a neveket (ehhez lásd HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 50–52). Ez pedig azt is jelenti természetesen, hogy a településnevek nyelvi jellegéből nem feltétlenül következtethetünk lakóinak nyelvi viszonyaira. Az egyes települések nyelvhasználatát jóval pontosabban, közvetlenebb módon jelzik viszont az ott használatban lévő mikronevek nyelvi formái.

7. A Zsitva-völgy korai ómagyar kori helynévmintázatát vizsgálva a figyelmeztet a fentiekben elsősorban a térségben jelenlévő két nyelvnek, a szlávnak és a magyarnak az elemzésére, kapcsolatának a bemutatására fordítottam. Tanulságos lehet azonban ezt a vizsgálatot olyan megközelítésben is elvégezni, hogy annak középpontjában a magyar helynévrendszer áll. Ehhez abból a megfigyelésből indulhatunk ki, hogy a helynévminták időben változást, térben pedig változatosságot mutatnak. Így lehetőség adódik arra is, hogy egyes korok és térségek helynévmintázatainak az összevetése révén is jellemezzük a különböző nyelvhasználoi csoportokat. Mindezt annak a tudatában tehetjük, hogy ezek a megfigyelések nem csupán a nyelvet érinthetik, hanem a magyarság általános történetének a megismeréséhez is hozzájárulhatnak.

Mivel a névmintázatok vizsgálata nem önmagukban, hanem az egymáshoz való viszonyításuk által adhat jól értékelhető eredményeket, az elemzést az alábbiakban — az összevetés lehetősége végett — a Bakonyalja névanyagán lefolytatott vizsgálati szempontot alkalmazva végzem el (HOFFMANN 2019: 21–26). Ennek során a magyar eredetű településnevek két nagy szerkezeti csoportját, az egy- és a kétrészes neveket különítem el, ezen belül pedig az egyes szemantikai csoportok arányait vizsgálom. (Az elemzés további szempontok bevonásával gazdagítható, itt azonban csupán az a célom, hogy felvillantsam a névrendszertani elemzés termékeny voltát.) Az alábbi diagram a Zsitva két térségében az egyes névtípusok arányát mutatja.

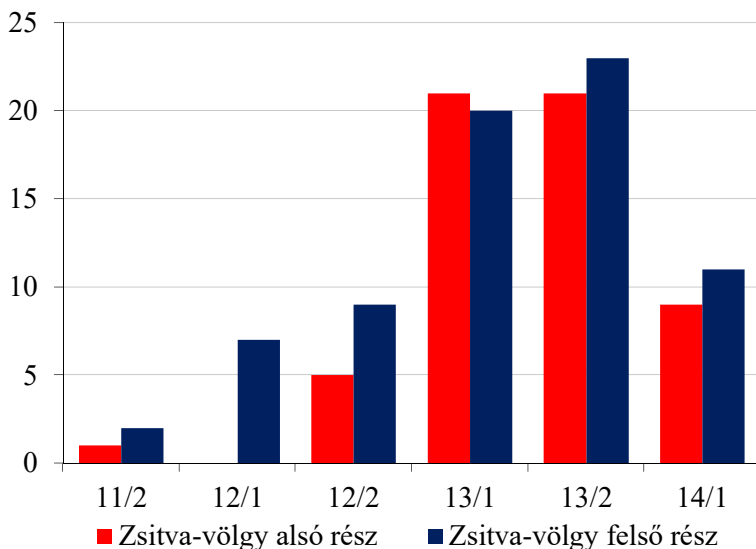

6. ábra. A Zsitva alsó (1. diagram) és felső (2. diagram) völgye magyar helynévtípusainak megoszlása

Megállapítható, hogy a Zsitva alsó és felső völgyének magyar névrendszere nagy fokú hasonlóságot mutat. Jelentősebb különbség mindössze a személynevekből alakult településnevek arányában mutatkozik: az alsó szakaszon a nevek 60%-a tartozik ide, a felső részen pedig a fele. Számában nem, de arányaiban jelentős az eltérés az épített környezetre utaló nevek (6% — 11%) és a másodlagos, kétrészes településnévi alaptagú nevek (6% — 9%) között. Ez összességében azt mutatja, hogy az alsó folyóvölgy névrendszere némileg archaikusabb jellegű, mint a felsőé: a személynévből alakult helynevek a társadalmi csoportnevekkel együtt ugyanis a településnév-rendszer legrégebbi rétegét adják, míg az épített környezetre utaló, valamint a kétrészes, különösen a másodlagos alakulású nevek a korai ómagyar kor második felében, sőt főképpen azt követően váltak jellegzetes névtípussá. A két névrendszerben megmutatkozó némi időbeli különbség mögött akár településtörténeti tényezők is állhatnak, erről többet azonban a nevek elemzése alapján nem tudunk mondani.

Felvetődhet az a gyanú, hogy a névtípusokban megmutatkozó eltérés nem az adatolás esetlegességéből, egyenetlen időbeli eloszlásából adódik-e. Az alábbi diagramon azt látjuk, hogy a településnévi adatok feltűnése milyen időbeli megoszlást mutat (fél évszázadonkénti bontásban). Ebből világosan kitűnik, hogy a felső folyóvölgy forráshelyzete kronológiai tekintetben kedvezőbb, mint az alsóé,

s ez egyúttal azt is jelzi, hogy ez utóbbi névrendszer archaikusabb jellege semmiképpen sem az adatok időbeli eloszlásával van összefüggésben.

7. ábra. A Zsitva alsó és felső völgy településnévi adatainak időbeli megoszlása

Arra a kérdésre, hogy ezek mögött az egyezések és különbözőségek mögött milyen (nyelvi, társadalmi, természeti stb.) tényezők húzódnak meg, jelenleg sajnos nem tudunk választ adni. Mindez pedig jelzi e módszer használatának a jelenlegi korlátait is, azt, hogy egyelőre viszonylag kevés ilyen szempontok szerint elemzett névanyag áll rendelkezésünkre. A relatív kronológia módszere abban az esetben tud kiteljesedni, ha a mainál jóval szélesebb körű lesz az összevetéshez felhasználható anyagok állománya. E vizsgálatok révén egyre több kérdés válik megválaszolhatóvá, de ezzel együtt egyre több, a magyarság múltjával kapcsolatos kérdést is hoz felszínre a kutatás.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet. Második, bővített kiadás*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helvényképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, 1992.

- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GERSTNER KÁROLY 2018. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 103–128.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012, 2017. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2017a. Víznevek és településnevek etnikumtörténeti tanulságai. *Történeti Földrajzi Közlemények 5*: 47–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2017b. A Bakonyalja etnikai viszonyai a honfoglalást követő évszázadokban. In: HAJBA RENÁTA–TÓTH PÉTER–VÖRÖS FERENC szerk. „...ahogy a csillag megy az égen...”. *Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére*. Szombathely, Savaria University Press. 137–150.
- HOFFMANN ISTVÁN 2019. Magyar–szláv helynévmintázatok az ómagyar kori Bakonyalján. *Magyar Nyelvjárások 57*: 5–29.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok 150*: 257–318.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 28. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről. Az -óc végű helynevek a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények 110*: 205–226.
- KISS LAJOS 1988. Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *Magyar Nyelv 84*: 129–155.
- KISS LAJOS 1999. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTI-
NIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évforduló-
ján*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1947–1949. A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint
nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *Magyar Népryelv* 6: 3–50.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955/1974. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. 2. kiadás.
Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOVÁCS HELGA 2014. Az Őrs helynevek etimológiájáról. *Helynévtörténeti Tanul-
mányok* 10: 19–32.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar
Névtudományi Társaság Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest,
Lucidus Kiadó.
- K1 = A második katonai felmérés térképe.
<https://mapire.eu/en/map/europe-19century-secondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=-436646.4064000179%2C5300039.607545369%2C4538486.890625535%2C6523032.0601081895>
- K2 = Az első katonai felmérés térképe.
<https://mapire.eu/en/map/europe-18centuryfirstsurvey/?layers=163%2C165&bbox=324505.06467862194%2C5369979.687913253%2C5299638.361704174%2C6592972.140476073>
- LIPSZKY, JOANNES 1806. *Mappa generalis regni Hungariae*. Pesthini.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Akadémiai
Kiadó.
- NYIRKOS ISTVÁN 1987. *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Debrecen,
Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet.
- NYIRKOS ISTVÁN 1993. *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban*. Debrecen,
Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek
nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 5. Debrecen,
Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvél alakult régi településneveink történetéhez*. A
Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névtu-
dományi Társaság Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár 1301–1342*. Budapest, Históriaantik.
- SLÍZ MARIANN 2017. *Anjou-kori személynévtár 1343–1359*. Budapest, Magyar
Nyelvtudományi Társaság.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1932. *Vodopis starého Slovenska*. Praha–Bratislava.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Príručka slovanské Toponomastiky. Handbuch der sla-
wischen Toponomastik*. Praha, Academia.

- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névtörténeti Intézet Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2001a. *Az Árpád kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtörténeti Intézet Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2001b. *Az Árpád kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtörténeti Intézet Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névtörténeti Intézet Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névtörténeti Intézet Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2019. Módszertani problémák a Kárpát-medence régi helyneveinek etimológiai kutatásában. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15*: 21–48.
- VARSÍK, BRONISLAV 1990. *Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10.–12. storočí*. Bratislava, Vydateľstvo Slovenskej Akadémie Vied.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2015. Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a 11. században. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 35–44.

Toponym Patterns in the Zsitva (Žitava) Valley during the Old Hungarian Era

The paper undertakes to clarify the linguistic relations of the Zsitva valley (a former tributary of the Danube, today that of Nyitra) during the early Old Hungarian Era (between 895 and 1350). This is necessary because we have only limited knowledge in this respect and what is more, it is based on theories and methods developed in the first half of the 20th century that have become outdated in this scholarly field. Thus the results of this study are important not only for the area under scrutiny but also from the perspective of developing new methods.

This approach proposes to use toponym reconstruction instead of toponym etymology as a methodological principle, which studies the name not only at its origin but analyzes it within a more complex system of relationships. Instead of an absolute chronology, a relative chronology is used in the analysis, which studies the circumstances of genesis and changes within the relationship of names to each other. At the same time, it wishes to involve the complete toponymic corpus of an era with a broader time frame.

The analysis presents different toponym patterns in the lower and upper regions of the Zsitva, in harmony with the differences in natural geography and

settlement history. In the lower valley of the river, besides the hydronym of a Slavic origin, we may find only settlement names and microtoponyms deriving from Hungarian, similarly to a study conducted in the Bakonyalja region, however, with a different historical background: in that case it has been proven that the Hungarians settled over the Slavs, while this is not an option here.

The name of the river could have been created in the upper valley of the Zsitva where settlement names of a Slavic origin can be found. It was in this area that Hungarians could have met the Slavs for the first time, with whom they lived together in the era under scrutiny, and in this process they also borrowed their river names and settlement names. The adaptation of the names into Hungarian is well indicated by the linguistic forms of the survived records. The analysis provides insights into this linguistic interaction as well as the Hungarian and Slavic settlement process. The typological comparison of the Hungarian toponymic corpus of the two areas indicates that the toponym pattern of the lower river valley is of a more archaic type than that of the upper valley of the Zsitva.

The received results and the applied methods may be refined further by similar analyses carried out in other regions, as well as their comparison with the contemporary archeological culture of the areas in question.